

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOJNOVICH GÉZA

SZÁZNYOLCZVANHARMADIK KÖTET

(523., 524., 525. SZÁM)



BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1920

TARTALOM.

DXXIII—DXXIV—DXXV. SZÁM.

A MAGYAR ÉJSZAKA. — Hegedüs Loránttól	1
SOCIALPOLITIKAI FÖLJEGYZÉSEK. — Buday Lászlótól	32
ARANY VOJTINA LEVELEINEK KELETKEZÉSE. — Tolnai Vil- mostól	55
FÖLDOMLÁS. — Költemény. — Vargha Gyulától	75
SZEMLE: <i>Steinach</i> . — Szöllösi Lajostól	72



A MAGYAR ÉJSZAKA.

— Politikai essay.* —

A magyarság ezredéves történeti útja nagy, világtalan éjszakába tévedett. Semmi fény. Mint erdőben riasztott gyerek, úgy halljuk távolból ellenséges falkák üvöltését; azt mondják-súgják nekünk, hogy a Történelem megy el mellettünk, a magyarság mellett.

Orkán-palást takarja az eget. A szélvihar időnként felhőfoszlányokat kerget felénk — nem tudjuk merről jönnek, merre szállnak — ám végigpaskolnak bennünket, hogy a csontunkig didergünk. Itt ülünk összetört, meggyalázott romok között annyi fényesség s biztató bizakodás után. Minden rosszra csuszamlik, a mibe kezdünk. A romok körül kísértetek járnak. Mint Shakespeare dermesztő tragédiáiban, test nélküli lelkek jelennek meg s «név nélküli mívet mívelnek». E kísértetek jönnek velünk, ha mozdulni merünk: mert csak mi nem vesszük észre, hogy e hazajáró lelkek minmagunk vagyunk, saját vetített gondolataink, ezért nem tudunk tőlük szabadulni. Detektív regények ijesztik olvasóikat avval a hátborzongató jelenettel, mikor a pinczében levágott emberfejet találnak meg: mi a saját fejünkre bukkanunk.

A tétova sötétben meggyötrött ember-lelkek hangja száll. Oly különös: jajgató sirás és nevetés. Mintha a magyarság éjszakájában láthatlan madarak húznának fejünk felett sebzett szárnyakon: még azt sem ismerjük meg, imbolygó sáryok vagy a haláltsejtő kuvik hangja-é? Világosság nem gyullad sem égen, sem földön. A feltörő hang mindegyre smétli: Hová, hová jutottunk, hová?

Hogy megtaláljuk min-magunkat, megeljük a magyarság

* Székfoglaló a Kisfaludy-Társaságban.

helyét, mikor a rettentő égzengésben ég-föld cserben hagyott: tántorogva kell tapogatóznunk addig, míg a lelkek mezején ásva új tárnát tudunk fajunknak nyitni.

A ránk szakadó nagy éjben lélek-próbát tenni, vivódva vallani vergődő fajtánk igazságát: ez a kísérlet itt következik.

I.

Hová jutottunk?

Hová?

A nagy Bizonytalanság birodalmában vagyunk. Ez az egyetlen igazság, a mely nem fog libegő lidérczfényként süpedő zombékba vinni. Most nyújtsuk ki az áthatlan feketeségben kezünket addig, míg más kezekre akadunk. Megfogjuk őket. Azok is vaczogva reszketnek, mint a mi kezünk. Minden oldalon csupa remegés; a Bizonytalanság Birodalmának csak ott lehet vége, a hol az ember-rezgés megáll. Közvetlen, lebirhatatlan benyomásunk az, hogy az embercsordák ma ott vannak, mint megfigyelők szerint lovak, ménesek, ha föld-rengést éreznek: valamely földöntúli ijedelem, leküzdhetetlen remegés hajtja-úzi őket, mert a föld, a rög, az a biztos talaj megesalta őket és nem biztos többé.

Ne szégyeljük ember-millióknak ezt a földöntúli, megszűnni nem tudó reszketését, legbensőnkből jön az. A győztes népek is át vannak hatva általa s diadalmas államférfiak szavából messze rikolt. Nem csoda. Oly szakadékok repedeznek lábunk alatt, hogy — a bibliával szólva — a «csontunkba rekesztett velő» megremeg. Hindenburg emlékirataiban azt írja, nem tudja pontosan megállapítani, hogy ők öt vagy nyolcz millió oroszot öltek-e meg, de az bizonyos, hogy néha a holtember-halmokat el kellett söpörtetni azért, hogy tovább ágyúzhassanak. Egy amerikai statisztikai összeállítás a világháborúban az európai harcmezőkön elesettek számát tíz és fél millióra teszi. Vajjon nem vesszük-e észre, hogy az európai emberfajnak az a része, mely e négy-öt éves marczangolás után megmaradt, szakasztott úgy járt, mint Amundsen, ki mikor a déli sark fölfedezését elbeszéli, megdöbbenve írja le, hogy kutyáival kegyetlen hegyeken másztak egyre-egyre s mikor pihenni akartak tért, egy hóoldalba

lyukat vágta: elállt szédülettel a lélegzetük, mert e nyíláson át látták, hogy alattuk mindenütt, a merre járnak, feneketlen űr tátong: a jéghegy üres, a vékony réteg alatt az örök pusztulás szakadéka. Mi — s ti győztesek is — most eszmélünk arra, hogy a megöltek, megcsonkítottak kísérteties milliói hiányoznak az emberiség útja alól, s kimérhetetlen mélysége tátong a kinoknak, melyet ez a különös állat-faj önmagának szerzett. Ezért szédülünk mindannyian; ezért a nagy, kibeszélhetetlen ember-remegés, melyet a sötét éjszaka égmáson érzünk.

Bizonyosság s a bizonyosság nyugalma csak akkor szállhat reánk, ha az ember Gondolata le tud szállni abba a mélységbe, honnan föltör az Emberiség mondhatlan kínja. Vajon sikerül-e ez? Vajon megtaláljuk-e a történelmi rejtélynek olyan nyitját, melyen meg tudunk nyugodni? És vajon ugyanakkor a magyarság fölzaklatott helyzetét is megsejtjük-e?

Lélek-próbát ígértem föntebb: talán ez megsegít. Dolgozószobám asztaláról ha fölnézek, a szemközt való falon egy fénykép van: Rodin szobrának mása. Neve: a Gondolat. A szobrász-philosophus irdatlan kökolonczt vésett ki s abból lehunyt szemekkel rejtélyes női fej emelkedik elő: ez az a pillanat, melyről eszmélő ember magának nem tud számot adni, mikor az öntudatlanság rejtélyes mélyéből a Gondolat fölemelkedik. E szobornak Rodin mester párt is vert ki köből: egy lapos, ormótlan márványdarab, melybe szörnyen vonagló női arcz van belétaposva. Neve: a Fájdalom. E kettőt látom magam előtt s talán látják mások is velem, kik nehéz gyötrések iskolájában tanulták jól meg azt, hogy e világon minden jelentéktelen dolog világos, de minden nagyra sejtelmes titkok árnyékvetése száll.

Módszerem igen egyszerű s ellenőrizni könnyen lehet. A francia Provençeban láttam, hogy párolják a virágszirmokat. Mérföldekre nyilik viola és pármai ibolya; e sok viráglevelet összegyűjtik, az illatszergyárban garmadába rakják, nagy üstökben beléhullatva megkezdődik a párolás s lassan, csöppenként, a kazán belső falán leverődik az illatessenzia. Ez a virágok lelke. Én a háború töméntelen vérvirágából s

kevés babérleveléből kíséreltem meg ugyanezt a destillatiót. Az elérhető diplomatiái anyagot s a megjelent nagy háborús emlékiratokat összegyűjtve, a világhatalom cselekedeteit s vezetőinek gondolkodását mozsárba törtem, üstbe kevertem s a felszálló párákat fölfogtam gondosan. Munkám bizonyára tökéletlen, épen oly bizonyos azonban, hogy nem én beszélek bennük, hanem maguk a letagadhatlan, az örökkévalóságba beléírt valóságok. A mint lassan lehull a párlat csepp csepp után (— a vércseppek sokkal gyorsabban hullottak egykor —) — egy s megint egy s a nagy üst fala kiizzadja őket: belőlük a Háború lelke árad.

A ki emberül emlékszik azokra a váratlan pillanataira, mikor egyszerre csak az van a fejében, hogy nagyon szeretne Valakinek valamit elmondani, de az a Valaki már itt hagyta a földet s így soha sem fogja meghallani tőlem az én közlésemet: az ugyanezt a benyomást fogja megszerezni akkor, ha a világháború vezetőinek (különösen a legyőzötteknek) hosszú emlékiratait áttanulja. Ezek mind akarnának még a Megtörténtnek mondani valamit, magyarázni, másképp állítani, kissé odébb tolni: de tragikusan lecsúszik igyekeztük, a Megtörtént már eltűnt az örökkévalóságba és soha, de soha kijavítani nem lehet. Itt érint minden emberi cselekedetet a tragédia dermedt lehellete azért, mert az verődik le szemünk előtt, hogy mindenki mást akart, mint a mit tett és senkisémet tudta, hogy mily Tett lesz abból, mi nála Gondolat volt. Ezért van az, hogy hősök és politikusok valomásai, dicsekvések és szánom-bánomok legelőször is úgy hatnak reánk, mint megriadt, kimeredt szemű gyerekek remegése: «Én nem akartam, én nem akartam».

Ezt a szót adják annak az igen tehetséges, belső lendülettel megáldott, de mindig naiv színjátészónak a szájába, a kit a történelem Szerencsétlen Vilmosnak fog nevezni s mikor az első csatateret meglátva e szavakra fakadt, — mint hallottam — elájult a vér látásától. Mindenesetre jellemzőnek tartom erre Tirpitz tengernagy vallomását. Tirpitz vaskos könyve (*Erinnerungen*) egy középiskolai stilsztának a munkája, de egy nagyészű és nagyakarátú embert vetít elénk. Ő semmiből teremtette meg élete küzdelme árán a német

hajóhadat, s mikor használni akarta, császára megtiltotta neki, mert ennek csak parádé volt a sok drágán szerzett hajó. Különös, hogy Macaulay *Nagy Frigyes*ről írt tanulmányában azt mondja el, hogy Nagy Frigyes apja, ki a porosz hadsereget kezdte szervezni, óriási pomerániaiakat gyűjtött össze drága pénzen gárdájába, de azokat sohasem akarta esatába vinni, mert úgy féltette őket, mint a bélyeggyűjtő bélyegeit. Ez az atavistikus vonás ütött ki a hajóhad-politikában, melylyel egész Angliát fölizgatta, II. Vilmoson! Ezért érthető az, hogy Tirpitz, munkája bukásán nagy keserőséggel néz császárára, átkozza hízogó cabinetjét s korbácsolja állhatatlan idegrendszerének bűneit, és mégis azt állapítja meg, hogy «a császár, mihelyt békítési kísérletei meghiusultak, belsejében megrendült; egy régi bizalmasa, ki augusztus első napjait vele töltötte, jelentette, hogy nem látott soha tragikusabb és megzavartabb arcot, mint ezen napokban a császár ábrázatát. Majd később azt jegyzi föl II. Vilmosról, hogy «nem szölt bele az eseményekbe, egyáltalán semmit sem tett s végül az egész számlát mégis neki kellett meglizetnie».

Bethmann-Hollweg, a kancellár, komor könyvében, melynek a *Betrachtungen im Weltkriege* czimét adta, bölcsészeti magábaszállással, hosszú körmondatokban fejtegeti saját eszmemenetét s végül kétszer is (129. és 191. lapon) a dolgok kényszerét kell az emberek fölébe állítania, mert annak a láncszemei vonszolták magukkal a cselekvőket. Ezen a módon az egyén egyszerre eltűnik. A németek igen kiváló, de fennhéjázó pénzügyministere, Helfferich, három nagy kötetben át okoskodik a háborúról, — gazdasági fejtegetései maradandók is felkutat minden adatot s végül a munka harmadik kötetében (*Von Eingreifen Amerikas bis zum Zusammenbruch*) arra az eredményre jut elméje, hogy «ez a rettentő esemény irtózatoss természetű tüneménynek tetszik, mely elkábító s érzékzavaró erővel szakadt reá élő nemzedékünkre». Az egyetlen, a ki megijed az elkövetkezendők nagyságától, az angol külügyminister, Sir Edward Grey, de őt sem vezet más, mint józan borzadás a vérontástól. Ezért mondja 1914 augusztus 7-én (*Osztrák-magyar vöröskönyv* II. kötet 152. l.) Mensdorff-

nak, monarchiánk követének a háborúról: I hate it, I hate it (Gyűlölöm, gyűlölöm) s a háború utánra ezt jövendöli: «It is the greatest step toward Socialism that could probably has been made. We shall have labour Governments in every country after this.» (Ez a legnagyobb elképzelhető lépés, mely a socialismus felé vezet: ezután minden országban munkások alkotják a kormányt.) Ellenben Schebeko, az orosz követ még 1914 augusztus 1-én is avval a benyomással jön el gróf Berchtoldnak szobájából, hogy «itt tulajdonképen csak egy nagy félreértésről lehet szó, mely az osztrák-magyar monarchia és a czár birodalma között támadt».

Végül úgyszólván az összes nagy történelmi cselekvők akkori lelkiállapotát Röntgen-sugárral kutatja át az a pompás irodalmi készséggel megírt, csábítón veszedelmes könyv, melyben egy élesszemű, élesnyelvű tárczairó adja elő — (nem hiszem, hogy mindig őszintén) — élményeit. Ezt a kitünő tárczairót gróf Czernin Ottokárnak hívják; előbb Ferencz Ferdinánd politikai segítője, majd bukaresti követünk, végül az a külügyministerünk, ki a békével próbálkozik s udvari szinfaltologatás közben beleesik a sülyesztöbe. Vallomása teljes. Magáról így szól: «A véget, mely csakugyan bekövetkezék, azt az állapotot, melybe belejutánk, én nem láthattam előre, ép oly kevéssé, mint a hogy nem látta azt előre senki sem.» Mindenkiről így: «Minden idők e legnagyobb szerencsétlenségében -- mert az volt ez a háború a szörnyű tragikum abban van, hogy alapjában támadni egyetlen felelős tényező sem akart s — az események a fejedelmeket s a nagyhatalmak államférfiait megrohanták.»

A nagy vezetők tehát nem tudják elmondani, hogy mi vezette őket, a cselekvők nem, hogy mit cselekedtek. Logika nincsen bennük. Nincs tehát más hátra, mint megkeresni magukat az eseményeket, melyek — mit Czernin is bizonygat az uralkodókon uralkodtak. Ha van a történelemnek logikája, ezekben kell lennie. Egyikök, a nagy Hindenburg ki is mondja ezt. Az ő könyve, *Aus meinem Leben*, nem árul el valamely lángelmét, írásművészetre nem is törekszik, de egy nagyszerűen nyugodt idegrendszernek s végtelen hűségnek benyomását kelti. Szerinte legalább a

hadi események «kérelhetetlen logikának voltak vaskos lán-
czolatai».

Mindaz, a mit az osztrák-magyar vöröskönyvekből el-
olvashatunk, a mit a német fehérkönyv, az angol kék könyv,
a francia sárga, az orosz narancs, a belga szürke könyv
töredékeiből megkaphattunk, rendkívüli, majdnem phantas-
tikus képet tárnak elénk. Ha az igazi adatok, valódi jegyzé-
kek csakugyan ezt mondják majd, akkor meglepő az ered-
mény s feledhetetlen. Nem arról beszélek most, a mi úgy-
nevezett véletlennek látszik: ezek epizódok lehetnek. Még
Hindenburg is, a kinek megbízhatóságára jól esik hivatkozni
s kit phantasia soha el nem ragad, bevallja: mind a három-
szor egy hajszálon múlt, hogy a középhatalmak (németek) az
egész belga, az egész szerb s az egész román hadsereget el
nem fogták. Ha még egy lépés sikerül, teljesen végük van.
De ez az egy lépés soha sem sikerült.

El kell hinnünk, hogy ezek ha ugyan igaz — nem
voltak perdöntő események a világ-viaskodásban. Magukat a
főeseményeket nézzük. Megdöbbenek. A világ legfőbb, leg-
gyilkosabb eseményei nem egymásból következnek, nem egyik
szüli a másikat, hanem párhuzamosan haladnak az Ūrben.
Nincs ok és okozat; nincs logika.

A mi emlékezetünk olyan, mint nagy roham után betegé,
alig tud visszaczammogni a válságot közvetlen megelőző időre.
Pedig azok a földalatti szénsavbuborékok, melyekből a világ-
mészárlás kirobbant, mind a háború előtt gyűltek össze.
Bethmann-Hollweg a maga száraz komolyságával, methodikus
méréssel azt állapítja meg, hogy már 1914 előtt az európai
béke kibonyolíthatatlan halálos hálóba volt belekeveredve s
ezért belső nyugtalanság («Unrest») szállt meg mindeneket.
Helfferich a gazdasági szövevényeket bonczolva, arra bukkan,
hogy «milliónyi kis surlódás hozta létre a legnagyobb hábo-
rút, mely valaha a világot dúlta». Ezért már a békében is
nem egymásból fakadtak a háború okai, hanem mindegyik
Fatum külön-külön ment a maga útján. Ha szabad chemo-
physikai hasonlattal élnem, Európa állapota a radiumhoz volt
hasonlatos, melynek folytonos, meglepő energia-özönlését az
elmélet azzal magyarázza, hogy atomainak egy része szétrob-

ban s beléütközik ép atomjaiba: innét a hallatlan erő kifejtés. Ugyanezt mutatta a háború. E megdermesztő tanulság annál kiméletlenebbül hat reánk, mert ott van ellenképül Bismarck gigási terve, ki először bevitte Ausztriát a schleswig-holsteini kalandba, hogy összeveszhessen vele s megverte Königrätz-nél azért, hogy szövetségesévé tehesse, mert Franciaországot kellett megaláznia, hogy ott, Versaillesban, a német egységet összeforrassza. Akkor minden egy vonalban történt, most szerterobbantak ok és okozat, béke és háború.

Ily előzmények után ne csodálkozzunk a tanulságon, mely magából a háborúból eléünk mered s tátott szájjal kiált. Gondosan lemértem ismét meg ismét az adatokat s mindig az verődött le elém, hogy e világháború eseményei párhuzamosan haladtak — a Végtelenség felé, mint Carlyle mondaná. Arra a kérdésre, hogy formálisan ki kezdte a háborút, az osztrák-magyar monarchia-e vagy Oroszország (s e kérdés körül viaskodik eddig legtöbbet az irodalom, nálunk gróf Andrássy Gyula könyve: *Kinek büne a háború?*): azt tudtam leszűrni, hogy az általános mozgósítás hirdetését ugyanazon nap dél-előttjén vasárnap, július 26-án akasztották ki Budapesten, Bécsben és Moszkvában. Ugyanakkor a nem-igaz események ugyan úgy hatnak, mint az igazak, mert a nagy Történestdestillatio egyik főzójében a kémelő-üveg azt mutatja, hogy Franciaország azért üzen nekünk háborút, mert hivatalosan állítja, hogy a monarchia Németországba küldi csapatait, hogy a francziákat támadja — a miről szó sem volt; ugyanakkor a pétervári kormány tagjai s a czár külön-külön rendelkeznek álhírek alapján.

Legizgatóbb az a pár nap, mikor a monarchia Szerbiának átadva ultimátumát (1914 július 23. csütörtök), minden hatalom békíteni akar. Indítványok, sürgönyök szállanak: már csak órák kérdése, hogy helyükre jutnak-e, — az idegek a végsőig feszülnek — embermilliók élete-halála dől el. Megérthetem-e ezt valaha? Megint, megint összevetettem, a sürgős sürgönyöket órák, napok, perczek szerint. Kérnék minden embert, próbálná meg ő is. Mert az én eredményem az, hogy a béke villanyszikrái keresztül-kasul szálltak a levegőben, de egyik felvevő állomás sem volt arra az áramra han-

golva, melyet épen neki kellett volna fölvennie. A történelem drótnélküli szikra-távírója elromlott, s ezért ma ne beszéljünk a «Történelem logikájáról».

Ez a csoda kezdettől végig tartott. A forradalmak egyszerre törnek ki nálunk, szomszédainknál. Hinnünk kell Hindenburg szavában, ki azt írja, hogy a császár lemondását akkor hirdették ki, mikor még le sem mondott. Tirpitz, ez az átfogó elme, kinek nagyszerű életműve, melyet megfeszített munkával akart hazájának teremteni, a német hajóhad, minden gondos találmányával és páncélpróbájával együtt semmivé lett, megható bukásában arra a lemondó philosophiára eszmél, hogy «az emberek a politikai viszonyokat túlzottan képzelik el oly szívesen logikusoknak».

A nagy, egy földrészt megrázó irtózatossá váló vérfertőző tehát logika nélkül pusztít s jelenségei legfőlegb együttjárói egymásnak, de nem okai. A ki még mindig kérlelhetetlen történeti összefüggéseket kutat bennök, töméntelen adatnak élő szava ellen, az nem jut tovább, mint én jutottam akkor, mikor a világháború megkezdődött. 1914 július 23-ikán, csütörtökön, (melyet már fönt megneveztem) a magyar pénzügyminister Budavarába fölhívta a pesti nagy bankok vezetőit. Midőn egybegyűltünk, előadta, hogy a monarchia képviselője Belgrádban ultimátumot fog általadni, megvilágította tartalmát s hozzátette, hogy a végzetes jegyzék öt órakeres adatik át. Erre az ablakon át tomboló vihar felhőt látunk, süvítő orkán tör ki, a szomszéd ház teteje megmozdul s cserepei beröpülnek a komor tanácsterem ablakán, a kertekben gyökerestől borulnak ki a fák s bent a teremben egyik lámpaüveg a másik után pattan széjjel kísérteties csettenéssel. Egymásra nézünk. Kivesszük óránkat: öt óra van. A két vihar egyszerre tör ki, Történet és Természet párhuzamosan működtek, de a szelek járását s Gieszl belgrádi útját emberileg elképzelhető törvények nem kötötték össze.

Mit tudunk tehát? Ordítsuk világgá gyötrelmes kétségünket. Nem volt még nemzedék, mely ennyi történelmet élt volna le, mint mi, mert ennyi embert ennyi idő alatt még sohasem gyilkoltak le, ennyi idegrendszerrel még sohasem sikerült nyomorékká tenni, ennyi milliárd értékét százados emberi mun-

kának még sohasem pusztították el ily tökéletes mesteri szerzőszámmal: ezért egyetlen jogot szereztünk magunknak kinyitással, azt, hogy rájövünk a történet filozófiájára. Ha mi nem értjük meg, nincs nemzedék, mely valaha megértse, ha mi megértjük, megnyugodhatnak velünk együtt mind a később jövők.

Ember csinálja a történetet vagy a történelem teremt ok szerint s a hős csak név, melyet címke gyanánt ráragasztanak? Semmi habozás, semmi halasztás: a problémának most el kell dölnie. Hozzáteszem még azt is, hogy az a nagy műveltség, mely a háború kezdetéig e földrészen összegyűlemlett, egyúttal a megfigyelés, adatszerzés minden műszerével felruházott s így ha ő sem tudná saját problémáját megoldani, semmi valószínűsége annak, hogy késő utódok a halványodó nyomok után erre rájöjjenek.

A nagy dilemma most érett meg; a nagy nyugtalanság, az ember-rezgés most vár csitításra. Hisz nem mi kerestük: ő szakadt reánk. A rejtelmes sphynx utunkba állott: válaszol-e hát?

A történetet a hős teremti saját magából, saját képére és hasonlatosságára. Ez volt a nagy iskolának tana, melyet Emerson vezetett *«representatív man»*-jaival, mely Carlyle csodálatos lelkében találta meg mélyből fellángoló tüzét. *«Heroworship»*: hősimádás, ez a történelem. Walter Scott-ról szóló essayében meg is nyugtatja Carlyle az emberiséget, mondván, hogy «az ember nem tehet arról, hogy engedelmeskedik annak, a kinek engedelmeskedni kell», mert — szövege — mindig fényesség után fog indulni, legyen az király, rendjel vagy kicsiszolt tejeskanna.

A történetet, az eseményt s magát a hőst a környezet (milieu) teremti, erény és bűn úgy állnak elő vegyi folyamatban, mint cukor és vitriol: ez ellenkezőleg Taine nagy tanítása s a milieu-iskoláé, mely átér a történelmi materializmusba. Mint kellő talajon, kellő széljárás és klíma mellett a narancsfa, úgy születik az emberi történet (*Philosophie de l'art*), a faj, környezet és időpont találkozása kipattantja azt, a mi lesz. (Az angol irodalom története. Bevezetés.)

Ember vagy külső események logikája: ki szülte világra e világháborút?

A nagy koczkarázás véget ért: mindig vakra dőlt. Sem ember lelkében, sem cselekmények kapcsában a világhatárok nem tudtuk megtalálni, mert nincsen bennük. A «hős-imádás» is, a milieu-elmélet is cserben hagytak, mint fenti bizonyításunk megmutatta. Az éji sötétben felszerkenő ember nem tud lecsillapodni, mert okot keresni elküldte lelkét olyanok után, kik csak új kérdőjeleket hajtanak felé, mint tüskés katángot az őszi szél.

A nagy lombikot újra meg kell ráznunk. Sem emberek belső szándokában, sem külső események kapcsolatában nem találtuk meg a szilárd helyet, hol lábunkat megvethetjük e szörnyű borulatban. Még egy van hátra. Maga az eszmekör, melyet a világháború ön-testéből kifejlesztett: a háborús gondolat lecsapódása. Ez a véres tusának magából lelkedzett lelke. Lepárlása sokkal biztosabb, mint a hősöké vagy tényeké, mert az emberpróbából mindig marad salak s események összelánczolósa sohasem megy erőltetés nélkül. Más az eszmék destillatiója, itt a göreb tiszta eredményt ad, de csak egyetlen föltétel alatt: ha el vagyunk elszántan határozva elválasztani egymástól a *megérthetőt* s a *meg nem érthetőt* és megnyugszunk abban, hogy a *meg-nem-érthetővel* ember megbirkózni nem tud. (Mint *Herbert Spencer* synthetikus philo-sophiája mondja: az emberi elme a *Knowable* (Megismerhető) határáig ér s megáll ott, hol a nagy *Unknowable* (Megismerhetetlen) kezdődik).

Problemánknek erre az oldalára fordítottam legtöbb időt, ezért leszűrősemet legtovább haladt. Emberi elbizakodottsággal azt mondhatom, hogy készen vagyok vele. Mert: a világháború eszmeköre, beláthatlan csatamezőknek véres felszálló vérgőze, az óriás mérkőzés emberfeletti erőfeszítése tökéletességre verődtek egyetlen emberi fejben. Egy titán, kiben benne van a háború. Rettentő akarás, átfogó elme, hősi merés s megrázhatatlan idegrendszer; könyve maga monumentum nagyságban s elbizakodottságban egyarant. Neve: *Ludendorff*. Nem hiába mondja róla a jó-szemű és jó-nyelvű Czernin.

«hogy ő volt (utóbb) az egyetlen akarat. Gondolata harc volt, semmi más s lelke győzelem».

Ludendorff óriási haditerveket kovácsolt Keleten s Nyugaton: nagy diadalai példátlan remekművek. Legutolsó elvesztett csatája, az 1918 augusztusi marne-i hadjárat csak elő-ütközete akart lenni egy gigási haditervnek, mely Flandriában eldöntötte volna a háborút. Ép úgy készült Finnország megvédésére, Moszkva elfoglalására, a moldvai román hadsereg elfogására, mint a Kaukázus stratégiájára s az afrikai törzs-háború megszervezésére. (Mig lelki rokona, Tirpitz, mint könyvéből látjuk, Cap Grinez-ről akarta bombázni Londont.) Ezek már emberfölötti méretek.

A titán megtestesíti a háborút s a vérbe megfűrösztött államot, társadalmat, egész Európát a háború gondolata szerint akarja átgyúrni cyklopsi erővel, mint vízbe áztatott agyagot a szobrász. Mi lenne ez az ideál? Ime. (*Meine Kriegserinnerungen*. 269. l.) Az összes háborús gazdálkodásra központi hadihivatalt teremt. Ebben a teljhatalmú szervezetben három osztály. «A munka- és pótló szakosztály az ember-kérdést szervezi, a nyers-anyagosztály a nyersanyagok fölött uralkodik, s a fegyverbeszerző osztály a kikészítést veszi kezébe.» Ime az eszmény, mely kérlelhetlen erővel adja a háború lelkét.

Az okos, részleteket rakosgató Helfferich (II. kötet: *Vom Kriegsausbruch bis zum uneingeschränkten U-Bootkrieg*) elősorolja, hogy emelkedett volna a szervezkedés «von Teilangriffen zur zentralen Bewirtschaftung» (darabokban való állami beavatkozástól fel a központosított gazdálkodásig) s egy-egy példában el is éri a tökéletest s ezt már szószerint ide kell írnom: (II. kötet. 238. l.) «Megszületett a birodalmi burgonyaközpont s a hüvelyesek állami hivatala, főzelék- és gyümölcs államosítottak s központi állomás rendelkezett az ehető zsírok felett; a birodalmi főzelék- és gyümölcselosztás, valamint a czukorközpont, az állami hűsközpont és zsirhivatal mellett elrendeltetett a tojást- és halat-elosztó birodalmi bizottmány fölállítására. E szervezetek közül többen kereskedelmi feladatuk végrehajtására a haditársaságok korszorújával öveztek körül magukat, minden elképzelhető kü-

lönös terepeken, így organisalódott a savanyított káposzta, a tavi halak s az ángolna.» Ám a mint burgonya és ángolna megszerveztetett, a mint konyhai mozsarak és templomi harangok glédába állítottak s a vörösréz lejött a háztetőkről, azonképen akarta Ludendorff-Hindenburg «Hilfsdienst-gesetze» az állami anyaggá lett ember-sokaságot is felhasználni 1916-ban. Minden férfi s egy része az asszony-erőnek az állam aczél-szekere elé fogatik s mint láttuk, külön szakosztály van, mely az ember-anyagot dolgozza föl, úgy, mint a Reichsbekleidungsstelle a ruhaszövetet.

Hindenburg élte emlékiratában annyi támadás (s talán annyi átok) után is védi ezt az állam-tervet, mert szerinte a háború megkövetelt «oly egységes központi hatóságot, hol minden kiváncsolom összefut s mely minden szolgáltatást szétoszt». Ehhez szerinte rendkívüli észbeli adomány és szokatlan szervező erő kellene. Ludendorff pedig egyenest az ember-javaslat kudarczától számítja a német bukást, hazáját szidja, «hogy nincs meg benne az áldozatkészség teljessége», (262. l.), mert a vérző s koplaló ország emberfölöttire nem vállalkozott.

Elhiszszük, hogy itt van a nagy tragikum s ezért utolsó eszméinek leírásánál hasztalan álmélgodik Ludendorff azon, hogy lángeszüen megtervezett stratégiai harapófogói nem csukódnak össze, mert a drótsövényeken s minden poklokon áttörő német roham-csapatok először kieszik az ellenség bőséges élelmiraktárait s csak azután ölik tovább a francziát, amerikaiit vagy szenegált.

Megállhatunk. A hullá-hegy tetején állunk: ágyúk, géppuskák, tankok emberirtó zengése megszakad. Füstjük lecsapódik. Nincs tovább. Az apokalyptikus jelenség maga magyarázta meg önmagát és eszményét. A tükörkép teljesen látható, mint magnesium-fáklya lobbanásakor a cseppkőbarlang phantastikus boltíve.

Lehúnyom szemem a nagy fényességtől. A világháború lángtól lobogó lelke süt reám. Nem álltatás: ez Ő. Nem kendőz, nem tettet: szava halott-ébresztő érczes trombita.

És ugyanekkor egy physikai tünetem megy végbe bennem. Ama nagy elemi jelenségek közül való, melyek kéret-

lenül magukkal sodorják az idegzetet. Ha merőn, sokáig, megfeszülten nagy vörös karikát nézek fehér papíron, mihelyst félre fordítom szemem, a papír másik felén ugyanakkora zöld folt tűnik elém. Ez a zöld karika nincs a papírra festve, csak az én szememben van, szemidegeim káprázata varázsolja elő: ez a complementaris színek tüneménye. Egyik szín megkívánja a másikat: össze vannak kapcsolva. A háború-szülte ember-gondolat, a titán eszménye nem okot magyaráz, nem rejtélyt old meg, hanem láthatatlan ellen-gondolatot, ellen-ideált vonszol magával. Ez az ő világtörténeti complementaris színe: egyik megkívánja a másikat, össze vannak kapcsolva.

Ha az ember-anyagnak parancsoló meggyűrűsát, törő-mozsárnak, ángolhálnak, hadi erőnek, ferfi vérnek kérlelhetetlen beszolgáltatását, központi felhasználását megfordítom: a fehér papírnak túlsó felén, kimeredt szemeim előtt, megjelenik a *communismus*. Csak a tengelyt kellett megfordítanom, a forgató kereket felülről alólra tenni s végzetes pontossággal megvan minden. A bolsevizmus: ez Ő. A háborús gondolat megszülte ellen-képét s meg-nem-kérlelhető ember-feszítése e kérlelhetetlenségben véget ért.

A látomány nem foszlik széjjel, hiába riogatjuk. A háború gondolatának, a titáni eszménynek nagy tragédiája ez. A hatalmas szerkezetből a communismusnak csak az «állam» szavát kellett kitörnie — (az elbukó félnél ez hamar kitört) — s minden készen volt, az enyém-tied eltörlésétől az egyéni akarat letaposásáig. Nemcsak a külső összezúzásban van hasonlóság: hiszen hogy Ludendorff neki megy a bialowjesi őserdőnek s kivágja fáit, ez nem különbözik attól, mint mikor a proletár derékbe törte a hűvösvölgyi nyurga cserhajtasokat s gyökerét forgatta ki a svábhegyi ültetvényeknek. Hanem ott van a mély összefüggés, hogy az egyik nagy művi gondolat-organisatio, ha kiérlik, nem tud tovább haladni, hanem önmagának visszajára fordul. Ez az Ananké a görög szomorújátékban. Ezért gyűlölte ösztönszerűen a háborút az aristokrata Sir Edward Grey.

A ki egyszer megpillantá ezt: az nem tudja lerázni magáról igazságát, mely idegrendszerünk legmélyéig jár, mert égő határral jelzi azt a rejtett réteget, melyen túl az emberi

elme soha nem hatolhat. Innét visszaborul, mint tenger, ha elérte dagályát. A természet bennünk s rajtunk kívül egyformán dolgozik. Kiki lekottázhatja ezt a nagy áriát, de ne tegye azt a mi magyar próbánkból, mert nálunk katonai megszervezést s communista-gazdálkodást az apró kijátszás már előre tökéletesen átyukasztott, hanem figyelje ezt a nagy erőfeszítések nagy hirdetőiben.

A mi a physikai laboratoriumban mindig sikerül, a mire a történet talán még sohasem adott lehetőséget, arra most az egyszer itt van az alkalom: megtehetjük az ellenpróbát. Mindez megtörtént már. A régi Görögország ragyogó műveltsége így ment tönkre, mint a hogy most --- hitem szerint --- Európa összes népei, legyőzöttek és diadalmasok a földön fekszenek. (A háború legelején ezt a benyomást jegyeztem föl magamnak: «Ázsia kiégett a felekezeti harcban Európa javára, Európa kiég a faji harcban Amerika javára.» Vajjon nem lesz-e így?) Hellast ez a catastropha a harmadik peloponnesusi háborúval érte. Akkor, mint most, mindegyik fél azt állította, hogy a másik kezdte a háborút. Akkor, mint most, egy kis balkán-zavar miatt lobbant fel a veszedelem: az albániai Durazzón vesztek össze. Akkor, mint most, a mérkőzés megkezdésekor a vezérek (*Principles*) hirdették, hogy mire téli szállásra mennek s a levelek lehullanak, vége lesz a csatának s tartott kegyetlen tizenhét éven át, míg --- mint egy erjedő seb kiette Hellas egész nagyságát, mely többet helyre állni nem tudott s előbb macedóniai Fülöp, majd Roma tette rá lábát. Akkor Athénnek hívták azt a Németországot, melyet a «szövetséges hatalmaknak» szét kellett rombolniok s ez sikerült is oly mesterin, hogy végül mindegyik görög államból elvándorolt az arany- s ezüstpenz.

Hellas harczeit, bukását, erőmegfeszítését s gyászát akkor megmérte valaki. «A múzsák mosdatlan szájú gyermekének» hívták; mi magyarok oly szerencsések vagyunk, hogy megmentett darabjait Arany János tökéletes átültetésében birjuk; Aristophanes, a kinek merész trágársága alatt ott van a költők lángelméjének csodás sejtése. Otromba, vaskos tréfákat ír le, ám repülni kezd s míg végig éli hazájának nagy tragédiáját, röptében az akkori háborús gondolat, s minden vál-

tozás a szívébe szökellik. Röpül. Ganaj-bogáron felszáll Felhó-kakukvárba (mely alatt a siciliai hadi expeditiót kell érteni, úgy mint most a Zeppelinek s U-hajók kalandját), meghallja Zeus királytól, «hogy zeng a madár, behinti mézzel az egész pagonyt». Megmenekült darabjain először a harczkészség esattog. Majd párttusa jön s közzgazdáinknak ide írhatom, hogy a *Lovagok*-ban *Kleon* demagog így fenyegeti meg a nagyszájú hurkagyárost: «Busásan meglakolsz ezért, ha majd szorit a nagy adó. Mert a gazdagok közé sietek beírni neved.» A következő darabokban mind sürgetőbb erővel lép föl a békevágy: békét-békét! A türelmetlenség fokozódik. Egyszerre csak a hadi nyomorgatás, sarczolások végén ijesztő erővel pattan elő — a communismus gondolata. Természetesen léha satyrává torzul nála: legelőször a nőket teszik közöseké a *Nőuralom*-ban s ezek közös férfiakra vadásznak. — A vég közelg. Utolsó darabja *Plutos*. A színház ekkorra már úgy lerongyolódott, hogy a *Békák*, *Darazsak* drága chorusait mellőzni kellett, a nagy színpadi emelőgépet sem lehetett alkalmazni (melylyel egykor Sokrates philosophiát figurázta), hanem megjelen a hadi gazdagság, a vak *Plutos* köntöseben: «Nincs kedvem újra látni» — mondja: a gazdagság rosszaknak jutott: menjünk vissza a paraszti röghöz, a kis szállóbe. S fellép *Peneia* (a Nyomor), hogy hirdetné, hogy egész Hellas tönkrement.

Siralmak völgyéből kereng a mi eszmélésünk is a nagy Bizonytalanság Birodalmában. Sem emberek lelki szándékából, sem külső események sorából nem tudtuk lepárolni a történelem titkát, melyet e vilázzengésben milliónyi sóhajtó lélek keres — s nélküle nem tud megpihenni. Mikor pedig a háború lelkétől lelkedzett eszményét, titáni gondolat-szervezését kutattuk, arra jöttünk rá, hogy — mily csoda! — az az államfenntartó organisatic a communismusban ér véget s ezért a megfeszített gondolat, a titáni ideál úgy játszik velünk, mint apály s dagály. Mélyebbre jutni nem tudünk, a történet titkát, történet philosophiák vágyódását nem találjuk meg, sem mi, sem az utánunk következendők — soha.

Itt semmi kétség. A világháborúval az emberiség egy új benső megroppanáshoz érkezek. E benső összeomlásoknak.

melyeket mindig nyugtalan lelkendezés előzött meg, végeredménye mindig, de mindig az lett, hogy az ember ott hagyta izgató ábrándjait, megtanulta (— «oh minő tanulmány! — mondaná Arany) lelkének kiszabott határát, s a Végtelenségből visszahúzódva, apró, véges, de kézzelfogható új munkához fogott. A nyugalmat csak az hozta meg. Nem könnyű ez. Az ember-sors kegyetlen sors. Eddig is ez volt, ezután is az lesz.

Ily robbanás esett a lelkekben, mikor a görög philosophia épülete összedőlt. Ily robbanás, mikor Galilei-Keppler megértették, hogy nem vagyunk a mindenség közepe, hanem csak egy kis, kialudt csillag, melyet milliónyi gondjával hátán a világűrben vonszolnak rejtelmes erők. Ugyane zuhanással tört össze a scholastika mesterei épülete, hogy verulami Bacóval az inductio révén természettudományi fölfedezésekre vesse magát. És az új, forradalmi robbanást megint meghozta Kant, megtanítván, hogy Tér és Idő csak bennünk vannak s minden mi túl van rajtuk, a dolgok lényege, soha emberi elmébe belé nem férhet. Mind a kísérleti tudományok levonták a kijózanodások nagyszerű következményét: itt az «Unknowable» («Megismerhetetlen») következik, mondotta Spencer, mi ezen túl van, sohasem fogjuk tudni (*Ignorabimus*), írta Du-Bois Reymond, a physiolog.

Csak a történet hitegetett minket, hogy hősök iskoláján, vagy milieukön, cselekedetek logikáján, fölfedi nagy titkát. Innét a rettentő, ösztönös izgalom, mikor a történet véres rögeit járjuk. Innét a mi nagy katastrofnánk minden időkre harsogó megtudása: az emberiség sohasem fogja megtalálni a történelem végső erőit, ezért felháborgott lelke csak akkor csillapul, ha véges s szorgos munkáját ezzel a vérszülte, kintermette igazsággal folytatja.

Ekkor, de csak ekkor indulhat újra a reá borult rettentő éjszakában, nagy pusztuláson, a Bizonyosság Birodalma felé. A bölcsészet történetében ezt a nagy kanyarodását az ember-léleknek így mondja el Lewes (*A philosophia története*, II-ik kötet) hősies lemondással: «Újra tanui leszünk hatalmas harczoknak és szomorú vereségnek: figyelemmel fogjuk kísérni újra haladását azon kiterjedt, de meddő kísér-

letnek, melyet az ember fölséges vakmerősége megújított századokon keresztül. El fognak ismét előttünk vonulni nagy elmék és nagy remények, meg fogjuk figyelni újra, mi nyomot hagytak hátra a pusztaságban, melynek látszó tenésztete a délibáb játéka csupán, e pusztának nincsen gyümölcse, nincs virága: száraz, illattalan és néma — de végtelen, félelmetes és elragadó».

II.

A fölzaklatott magyar lélek vajjon hol találja meg bizonyosságát s önmagát?

Mikor a physika megtanulta, hogy az alchimia lombikjait el kell dobni és soha arra rájönni nem fog, hogy mi a nagy természeti erők lényege: akkor elkezdte mérni-lesni a rejtett energiák külső tüneteit, azokat rendezte, hogy leigázhassa őket. Nekünk sem lehet a nagy kiábrándulás után más útunk, hogy el tudjunk támolyogni a virradat felé.

1918 júliusában lelkileg összetörve jöttem meg Schweizből. Senki nem mondta, de minden égi s földi jel azt súgtabúgta, hogy elvesztettük a háborút s még sokkal többet.

Egyik hirlapunkban keserű prophetiával tettem közzé, hogy «a magyarság hősiessége ki fogja birni a háborút, de vajjon kibirja-e a békét». Akkori erjedő töprengésemből az az egyetlen bizonyosság maradt kezeim közt, hogy ez a háború nem kezdődhetett 1914-ben; ez már régebben folyik.

Mint sebzett őz nyomát a friss havon, visszafelé úgy követtem. Honnét indult el hát? Ma nagy elégtétellel látom, hogy két politikus ugyanarra az időpontra érkezett vissza, mint akkoriban — más ösvényen át — én. Megállapításom szerint a világháború külső tünetei 1890-re vezetnek vissza; csak itt áll meg a vérnyom; időpontja az, mikor Szerencsétlen Vilmos phantastikus elbizakodottságában elcsapta Bismarekot s fölmondta azt a titkos szerződést, mely Oroszországot mindenkivel szemben (még velünk szemben is!) Németországhoz kötötte. Evvel a nagy medve elszabadult lánczáról s a francia kakassal találkozott, Németországnak

most már csak nőnie, dolgoznia s császárjának szavalnia kellett, hogy a bűvös kört bezárja körötte — Anglia.

Ez volt föltevésem a nagy lavina megcsuszamlásáról. A görgeteg aztán ment a maga útján.

Ma elégtétellel látom, hogy a fizikai mérés másokat is ugyanide vezetett. A most elhalt Friedjung utolsó könyve, *Das Zeitalter des Imperialismus* első kötete, ugyanezt a kiinduló tényt s időt jelzi. Még fontosabb volt rám nézve Tirpitz vallomása, ki azt mondja, hogy mikor az elküldött, beteg Bismarcknál volt, ki gummivánkosokat rakott neuralgikus arczára s tolókoesiban vitette magát, azt mondta neki: «Die Lösung des Rückversicherungsvertrages mit Russland wäre das furchtbarste Unheil gewesen.» (Az orosz viszontbiztosító szerződés felmondását a legborzasztóbb szerencsétlenségnek tartotta.)

Innét a végzetes görgeteg már nem volt megállítható. A tragödia classikus szabályai szerint a hős nagy tulajdonságainak túlzásával ellentétbe jut a világrenddel s az maga alá temeti. Németország mennél jobban nőtt s mennél izmosabbnak hirdette magát, annál kérlelhetetlenebbül gyűjtötte maga körül — mint Donneristen a kalapáccsal — a vésztiósló fellegeket.

Három külön hangnemben énekli ezt három külön figyelője az időknek. Érdemes őket meghallgatni, mert csakugyan megértetik velünk, hogy egy régi folyamat folyik le itten, mely nem a világháborúval kezdődött s ennél fogva nem is végződhetik vele. Ez az a biztos fogantyú, melybe a ránk borult sötétben a magyarsagnak belé kell fogódnia.

Az egyik hang a gazdasági világból való. Bismarck ideje óta nem volt év, hogy német tudósok, reichsrathi elnökök meg ne jelentek volna külföldi felolvasásokra, hol előtárták: mily gyorsan fogja a vas-, a szén-, aczéltermelésben a német munka lebírni Angliát s a nagy Amerika Egyesült-Államait. Ezt jól meg is tanulták — Angliában és Amerikában. Hogy mennyire szólani kellett ennek az áriának, arra semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy még most is, a bukás után, az okos Helfferich sem bírja megállani s már első köte-

tében (*Der Weltkrieg*) el kell mondania, hogy «nyersvas-termelésben 1903-ban először multák fölül a németek 110 millió tonnájukkal Angliát, s a háború nélkül már a dupláján volnának, köszénben pedig Anglia büszke számait már-már utolérték». Kereskedelmi hajókban második helyet verekedtek ki. Csoda-e, ha a túlsó partról lord Roseberry így szavakat hallat: «mint a tenger a gyöngé partot, úgy mossa alá Németország gazdasági erélye Angliát.»

A politika más változásban, sordinot téve, ugyanezt zengi. Czernin könyvében ez olvasható (*Einleitende Betrachtungen*): «Emlékezem arra a találó leírásra, melyet egy semleges állam kiváló politikusának szájából hallottam. Ő egy amerikai gőzös fedélzetén utazott s az útitársaságban többek között ott volt egy előkelő német gyárparos s egy angol. A német szívesen és sokat beszélt, lehetőleg nagy hallgatóság előtt előszeretettel fejtegetve Németország föllendülését, a német nép föltartóztathatatlan terjeszkedési törekvését s azt, hogy az egész világot át kell itatni a német culturával; elősorolta mindezen irányban való előretörésüket. Leírta a német kereskedelem nekiindulását a különféle világrészekben, meg is nevezte a helyeket, a hol már ki van tűzve a német zászló, fejünkbe verte, hogy a «Made in Germany» az a szó, mely meg fogja hódítani a világot, meg is kell, hogy hódítsa s nem mulasztotta el közölni azt kellő nyomatékkal, hogy mindezek a nagyszerű tervek szilárd alapon vannak megszervezve, mert katonailag is alá vannak építve (untermauert). Ez németül volt. S mikor elbeszélöm a csöndesen ott üldögélő, mosolygó ángolt kérdé, hogy: «Mit szól mindezekhez Ön?» — az így felelt neki: «Nekem nem kell beszélnem, úgysis tudom, hogy a világ a miénk.» Ez volt — angolul.

A harmadik hangszer még gyöngédebb áttételben ismétli meg az alapmotívumot. A költészet bájával van általszöve. Az elmúlt évtized legnagyobb költői alkotásából Romain Rolland *Jean Christoph*-jából veszem idézetem. Egy Istenkegyelméből való nagy poéta szól itt, ki a teremtés ősforrásából iszik, friss virágot hoz, mint kakukfüvet a rét s nemcsak photographál folyton, mint annyi más. Jean Christoph negye-

dik kötetéből (Le Revolte) a második fejezet bevezetését, mikor a német cultura minden sarokból szólni kezd, egészen ideírom. (Egész Európa ezt hallotta folyton.)

«Reinharték kis szobájának belseje épen oly gemütlich volt, mint ők maguk. Ez a «Gemüt» egy kissé sokat kotyogott — ez a «Gemüt» mindenféle felírásokat viselt. A bútorok, az edények, a konyhaszerek mind beszéltek, ismételték mondókájukat a kedves vendégnek, nem engedték el ezt az örömet, kérdezősködtel egészségéről, gyöngéd és erkölcsös tanácsokkal halmozták el. A kanapén — mely egyébként rettentő kemény volt — kis vánkos terpeszkedett, mely barátságosan suttozta: «Nur ein Viertelstündchen.» A kávécsésze ragaszkodott ahhoz, hogy az kiáltsa: «Noch ein Schlückchen!» A tányérok messziről hirdettek a konyhának egyébként feddhetetlen erkölcsseit; az egyikén az volt: «Gondolj mindenre, máskép ne várokozzál semmi jóra.» A másik azt beszélte: «Gyöngédség és hála mindenki előtt tetszetős. A hátlátlanság nagyon rút dolog.»

Ha nem dohányzott is az ember, a kandalló párkányán mégis megnyikkent egy hamutartó: «Ruheplätzchen für brennende Zigarren.» Kezünket akarjuk mosni. A szappan máris kiált: «Für unseren lieben Gast.» S a törülköző, melynek igazán semmi köze nem volna a beszédhez, mégis kötelességének tartja, hogy ő is mondjon valamit, a mi igen-igen okos, de bizisten sehogy se vág ide, mondván: «Morgens-tund hat Gold im Mund.»

Az ember már félt megfordulni a székén, hogy más hangok ne támadjanak reá, melyek a szoba minden sarkában leskelődtek. Kedve lett volna (Christophnak) rájuk kiáltani: «Kis szörnyetegek, fogjátok be a szátokat, hiszen az ember saját magát se hallja már». — Pedig az itt lakók jó emberek voltak, még unalmasoknak sem mondhatók, értelmesek és izléstelenek. «A német culturában minden meg volt — mondhatja másutt — csak a cultura hallgatása hiányzott belőle.»

A három hangnem egy accordba csendült. Szénbányák számadása, politikus és költő, még a hamutartók és törülközők is, egyet jelzenek. Jelzik azt, hogy a sok kiáltástól a nagy lavina megindult, az egész hőmezőt viszi magával,

csak azok nem látják, kik rajta vannak. Mi mind rajta voltunk. De legkevésbé látták azok, kik vezetni akartak bennünket a csuszamló gleccseren.

Az öreg Bismarck politikai végrendeletében (*Gedanken und Erinnerungen*. II. kötet XXI. fejezet) azt mondotta: •Minden bizonynyal a jövőben sem lesz elegendő a hadikészség, hanem helyes politikai látás is kelleni fog ahhoz, hogy a német állam hajóját átvigye ellenséges szövethézsékek áramlatain, melyek földrajzi fekvésünknel s történetünknel fogva ránk leselkedhetnek. Kedveskedéssel, gazdasági borraivalókkal a jövőben várható veszélyeket nem lehet leszerelni, hanem egyszeri barátaink mohóságát s azt a számításukat, hogy gondterhelt szükségünkre pályázzanak, csak növelik. Én attól félek, hogy a mostani császár által megkezdett úton kis és szeszélyes hangulatoknak áldozzuk föl a jövőt.» (Ezért mondhatlan dühe II. Vilmos ellen, melyről Tirpitz beszél, melyet azonban csak akkor ismer meg a világ, ha politikai végrendeletének harmadik kötetét is kibocsátják rejtekéből.)

Ennek a nagy lavina-levalásnak s vele a német gleccser láthatlan megesúzásának képe feledhetlen körvonalakban áll szemünk előtt, ha akár arra gondolunk, a mit Tirpitz mond el, hogy II. Vilmos hogyan rajzolta maga a hadihajókat, s minden kérés ellen, hogyan hozta azokat mindig nagy lendülettel nyilvánosságra, sőt magát az angol királyt, VII. Edvárdot hívta meg dédelgetett hajóhadának tüntető megmutatására, — akár pedig elolvassuk II. Miklós czárral való levelezését. Hogy e könyv (*Briefe Wilhelm II. an den Zaren 1894 1914.*) mennyiben hiteles, nem tudom, de minden valószínűség a mellett szól, hogy az angol levelek eredetiek. Ha ez igaz, akkor ez az elbájoló, nem köznapi tehetség: II. Vilmos, egész életében ragyogó szentjános-bogarak után kapkodott s a földet nem látta soha (talán a sok tömjénfüst miatt mondaná Czernin). Folyton phantastikus tanácsokat ad az orosz czárnak, többek közt belétanácsolja a japán háboruba is, hol biztos győzelmet lát szárazon s vizen. Önmagát «az Atlanti-óceán admiráljának» s a czárt «a Csendes-óceán tengernagyának» nevezi el, a mihez csak az a csekélység kellett volna, hogy az angol meg a japán

hajóraj eltűnjék a világból. — Mikor egy angol minister tapogatózik nála angol-német szerződés iránt, legelőször is a czárral közli azt. A negyedik levéltől kezdve folyton Japán s a sárga veszedelem ellen akarja megmenteni Európát, — aminthogy ezt rögtönzött festményben is kiadta.

Nem ok nélkül hozom föl éppen ezt. Nem sokkal a simonoseki béke után, mely 1895-ben a japán-kínai háborút befejezte, jártam San-Franciscoban. A Csendes-tenger ott már Japánra emlékeztet, a Tamalpas hegyén törpe japán fenyők nőnek s a felkelő nap birodalma arra árasztja szét szülőtteit a két nyugoti földrész felé. Sárga-arczú, mandula-szemű hazatérők, kik Németországban rakodtak meg tudással mint a méhe mézzel szálltak hazafelé: már érezték szerelmetes hazájuk közelségét. S ezek a német-tanultak, mikor ott meghívtak minket nemzeti dőzsölésre s pezsgő mellett puhahéjú rákot s uborkát etettek velünk: valamely nagy, rejtett német-irtózást árultak el nekünk. Nem értettem. El is felejtettem. Ki emlékezett akkor arra, hogy mikor Japán Kínával állott harcban, a német kormány jegyzéket intézett hozzá, melyben orosz érdekek szolgálatában Japánt segített megfosztani győzelme gyümölcseitől. A mandulaszemű sárga ember összeszorította öklét s keleti lelkének csudás mélyébe szállott. Emlékezünk-e most már arra, hogy mikor a világháború fürgetege ránk szakadt, hogyan vártuk mindnyájan az orosz ellen Japán segítségét. Berlinben is tüntető tömegek vonultak hangos szóval a mikádó követsége elé s éljenezték a sárga szövetségest. A japán követ hallgatott. Nehány nap múlik s megjön Japán hadüzenete a középhatalmak ellen. E hadüzenet szövege szóról-szóra ugyanaz volt, mint ama német jegyzéké, melyet 29 évvel azelőtt a császártól a mikádó kapott. Ők nem felejtettek el semmit. Mi nem láttunk semmit. Hanem úsztunk a megindult hómezőn tovább.

Végkövetkeztetését e nagy, kozmikus folyamatnak Tirpitz egy háboru alatt kelt levelében (1914 szeptember 26.) így írta föl magának. «Nem szép. De az egész mégis elkerülhetetlennek látszik. Egy föltörekvő Németország nem kellett senkinek.» Mi pedig kettős tanulságot vájtunk belsőkbe. Egyik azt mondja, hogy mert e világtörténeti folyamat nem

1914-ben kezdődött, hanem jóval előbb, azért nem is végződhetik a világháborúval, hanem jóval később. Másik az, hogy Magyarország barmit tett volna, ebbe a világtusába ártatlanul belesodorták volna.

Igaz-e ez? Be tudjuk-e bizonyítani?

Ennél a pontnál még kicsinyég meg kell higgadnunk. Első benyomásunk nagyon keserű.

Czernin csábító könyve szerint, ha háború nem tört volna ki, jövődő uralkodónk, Ferencz Ferdinánd elhatározta Magyarország nemzetiségi feldarabolását, elsősorban a románokra támaszkodva s ehhez az eszméhez gyűlölő makacssággal ragaszkodott. Politikai barátai fűtötték ezt az eszmekeört s Czernin nagy ügyessége mellett is nagyon ügyetlenül leplezi azt, hogy - Czernin is e barátok közé tartozott. Ezért van az, hogy az ő tanúsága szerint Ferencz Ferdinánd legnagyobb ellenfelének Tisza Istvánt tartotta, mert azt sejtette, hogy ha a trónról megtámadják a magyarságot, Tisza képes lesz az uralkodó ellen fordulni. Innét van az is, hogy maga Czernin a következő vádakat emeli Tisza ellen (184. l.): «A mily nagy volt tiszteletem s becsülesem Tisza gróf iránt s vele való barátságom, mégis folytonos örökődése s beleszólása mérhetlen nehézségeket támasztott ügyvezetésem elé. Az ilyen kettős vezetésnek okvetlen előfeltétele az lett volna, hogy a magyar miniszterelnök minden kérdést az öszszmonarchia szempontjából s ne magyar centrumból nézzen. De erre se Tisza, sem más magyar nem volt képes. Tisza még csak nem is tagadta. Gyakrabban mondta azt nekem, hogy ő nem ismer más hazaiságot, csak a magyart, de magyar érdekeknek tartja, hogy Ausztriával együtt maradjon hazája: ez által a felfogása által mindent ferde világosságban látott. Egy négyszögmetért sem akart soha Magyarország területéből odaadni, ellenben Galicziának tervezett lekapcsolása ellen semmi kifogása sem volt. Inkább eltúrte volna, hogy a világ összedőljön, semhogy lemondjon Erdélyről, de Tirol sorsa úgyszólván egészen közömbösen hagyta.»

A vád még fokozódik (186. l.): «Ámbár Tiszával sok harczom volt - mondja Czernin - hivataloskodásom kevés szép emlékének egyike, hogy ezzel a ritka emberrel haláláig

igazán baráti viszonyban voltam. Sok éven át Magyarországot Tiszának hívták. Oly ember volt, kit merész, férfias jelleme, kemény elhatározottsága, félelmet nem ismerése s egyenessége messze a köznapi fölé emelnek. Egész ember, ragyogó tulajdonokkal s nagy hibákkal; kevés ilyent ismer Európa daczára hibáinak. Nagy alakok nagy árnyékot vetnek, ám hatalmas volt ő s oly fából faragva, mint a minőkből az antik világ hőseit csinálták, kik tudtak küzdeni, de meghalni is. Hányszor vetettem szemére, hogy szerencsétlen magyar-pusztai-hazafiságával magát és minket is a sírba visz. Nem lehetett megváltoztatni, merev maradt ebben és hajthatatlan s legnagyobb hibája az vala, hogy mindvégig benne maradt ennek a kicsinyes falusi politikának büvkörében. Magyarországból egyetlen talpalatnyi földet sem akart odaadni annak idején, se Romániának, sem a cseheknek, sem a délszlávoknak. E ritka nagy ember élte rettentő tragikum. Hazájaért s népéért úgy küzdött s birkózott, mint senki más; év-év után ott állott a gáton, hogy övéit s az ő Magyarországot védje nagyszerű férfias mellével és mégis az ő merev nem engedése volt egyik főoka Magyarország széthullásának, annak a Magyarországnak, melyet úgy szeretett s melynek bukását még haldokolva látta, mikor örökre átkozott gyilkosok keze gyáván megölte őtet.»

Gróf Czernin Ottokár, ha sejtenéd, rikoltó gánasaidból hogy kél mi bennünk orgona bűgása, ha hallanád: vádjaidból hogy ébred bennünk hymnus, akkor megtudnád azt is, hogy a te összmonarchiád szempontjai hamarabb összedültek, mint a mi mágyarságunk, és hogy mi nem tehattünk sorsunk ellen, mert kicsinységünkben csak oldal-csapása voltunk egy régen megindult nagyobb folyamatnak.

Más megligyelés ugyanazt bizonyítja. Nem ok s szándék nélkül kutattam az essay I. fejezetében, hogy a világháború kitörésének pillanatában az európai magnetikus áramok hogyan viselkedtek. Mindegyik nemzet (talán Montenegro királyát kivéve, a vöröskönyv június 24-iki sürgönye szerint) majdnem természetesnek tartotta a háborút. Csak egyetlen ország vezetője tiltakozott ez ellen s ez a magyar miniszterelnök volt, Tisza.

A német-osztrák köztársaság kormánya azért sietett három vöröskönyvben kiadni a háború előiratait, hogy saját népét tisztázza az entente előtt s lehetőleg mindenki mást bekeverjen, amint kétszínű diplomatai jegyzékében alakoskodik. E három kötet (*Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914*) mindenkit leleplez, különösen a bécsi diplomácia együgyű, léha eselvéseit, csak egyetlen óriást tisztáz akaratlan — Tiszát, bár neki is eselt vetettek.

A magyar miniszterelnök, mihelyest a Bécsben kotyvasztott tervekről értesül, 1914 július 1-én külön fölterjesztéssel fordul királyához, kimondja: «Gróf Berchtold előtt nem csináltam titkot abból, hogy háborús próbálkozását végzetes hibának tartanám s érte a felelősséget nem vállalnám. Mi az elképzelhető legrosszabb helyzetet teremtjük így magunknak, az egész világ a béke megzavaróinak fog tartani s egy nagy háborút a legszerencsétlenebb körülmények között kezdenénk.» Nagy világossággal mutat rá a várakozás okosságára. A július 7-én Bécsben tartott közös minisztertanácson, a monarchia katonai és polgári vezetői között ő az egyetlen, ki tiltakozik, ki «sohasem járulna hozzá a tervezett támadáshoz, s az ülés végén, annyi rábeszélés ellenére, megismétli aggodalmait, lemondását akarja benyújtani s — mint a német jegyzőkönyv mondja végül (36. l.): «A vitatkozás végén a magyar miniszterelnök a háború kérdését illetőleg megismétli előbbi álláspontját s újra a jelenlévők lelkiismeretére appellál, hogy elhatározásukat újból gondosan mérlegeljék.» Így megy a protocollum a királyhoz. Mi mintha csak Tisza István hangját hallanánk.

Berchtold most azzal nyomja Tiszát (10. diplomatai jegyzék), hogy Berlinben elvárják a monarchia támadó lépését. Ám Tisza 8-án újra a királyhoz fordul, «Berlin optimismusa ellenére» a háború ellen érvel s lelkiismeretének kínos megvizsgálása után (— ez ő! —) nem viselheti a felelősséget a Szerbia ellen tervezett haditámadásért. Berchtold július 14-iki *Immediatvortragjában* (diplomatai iratok l. k. 19. szám) egyenest eselt vet Tiszának, mikor azt hiteti el, hogy még a mozgósítás után is lehetséges Belgráddal békés útra térni. — A július 14-ikén folyt közös minisztertanácson a minden

oldalról bekerített Tisza legalább azt akarja kimondatni, hogy Szerbia ellen nem viselünk hóditó háborút s ezt a külügy-minister ellenzése ellenére körösztil is viszi.

A rettentő koczkarázás eldölt Tisza emberfölötti tiltakozása ellen. Vágot talált. És mikor a megszedült magyarság benne kereste a harczekeverőt: nagy Tisza hallgatott. Másutt ezt jobban tudták. Még Tirpitz is azt meri állítani, hogy a Berlinben és Bécsben elkövetett diplomatiái hibákat jóvá lehetett volna tenni, ha gróf Tisza figyelmeztetésére hallgatnak. Pesten megölték érte.

Még egyetlen ponttal toldom meg bizonyításomat s akkor végére értem.

A külföldi forrásokot átböngészve azt látjuk, hogy Magyarországot alig említik; nem a mi háborunknak tartották ezt. Az entente alig tud rólunk. Nagy szövetségesünk pedig folyton «német háborúnak» «der deutsche Krieg» nevezi. Még Ludendorff is teljes elfogultsággal bánik velünk s úgyszólván csak ott fordulunk elő, a hol három állandó ellenségét korholja; ezek: a német politikusok, a bolgár hadserevezet s a magyar vasutak. A vérpárakeltette gőz oly nagy a világon s a háborúnak annyi nagy oka volt, hogy a magyar hősiességet megérik ugyan, de a magyar politika eltűnik benne.

S most megint különös látomány kísért. Egyetlen fej van, melyet nem bírnak eltüntetni e nagy ködben sem. Valahol mindig fölemelkedik. Az öreg Hindenburg csöndesen, mélyzva beszél arról emlékezéseiben, hogy nagy hadiszállásán hányan keresték föl, az elmosódott töméntelen valaki között a «látogatások»-ban egyetlen nevet említ. «A politikusok között beszéli előszeretettel gondolok Tisza grófra, ki 1916/17 telén Pleszben meglátogatott. Az ő lényében ott volt akaratának megtörhetetlen ereje s izzó honszerelme.» — Helfferich azzal dicsekszik, hogy megnyerte Tiszát a német gazdasági közeledés tárgyalására s (III. kötetében) a monarchia hűtlen bukását abban látja, hogy «Budapesten október 31-ikén kikiáltják a köztársaságot s megölik a volt miniszterelnököt, gróf Tiszát, a volt dunai monarchia legerősebb férfiát.» Tirpitz csak egyszer látja egy tárgyaláson, napló-

jába 1914 november 22-iki kelettel ezt jegyzi be: «Gróf Tisza nagy benyomást tett rám, míg Berchtold, kivel Berlinben volt dolgom, homlokán hordta, hogy egy nagy semmi.» Végezetül tulajdon az a simanyelvű Czernin, ki előbb úgy vadaskodik, nem csak az ellen tiltakozik teljes erővel, mintha Tisza István harczeverő (Kriegshetzer) lett volna, hanem szíve szerint teszi ezt a vallást róla: «Ő tudott harcolni, megedződött a parlamenti tusákban, nem imponált neki senki és semmi — szavára házakat lehetett építeni hű volt, mint a szinarany.»

Próbátélelem végére ér. A rejtett energiák physikai mérése kettős eredményre vitt. A világháború folyamata nem 1914-ben kezdődött s ezért nem is végződik vele; előbből jött s későbbi fejleményekig tart. A magyarság viszont belésodródott akaratlan egy nagyobb áradatba, ezért maga nem tudhat sorsot változtatni, hanem meg kell várnia, hogy új csillagképletek új horoskopot nyissanak. Egyetlen kötelessége tehát nem az, hogy kalandok után fusson nagyzási hóortban, nem az, hogy protectio-vadászatra vesse magát a külpolitikában (pedig mily szívesen hiszi minden magyar, hogy a világ minden törvénye protectióból áll), — hanem hogy megtartsa rendületlenül magyarságát, míg betelik az Időnek teljessége.

Az a kettős tünemény-sor, melyet megjelentettem, csudálatosan összeforr s egymás igazságát emeli. A Bismarck elbocsátása óta figyelt német duzzadást kölcsönös embergyilkolással lehetetlenség megoldani. Nagy kérdés, hogy maga a háború is bevégeződött-e, hiszen 1911 óta, az első Balkán-háború kezdete óta folyton harcolnak, a nagy békecsinálásból orosz-lengyel háború lett, fogalmunk sincs róla, hogy a mohammedán világban mi forrong s ha kiszivárgó kerülő hírek görög polgárháborúról beszélnek, vajon az összebarácsolts «új államokban» nem fegyver áll-e szemben strikeolókkal s ujonczokkal egyaránt? Innét van az, hogy Európa új térképe nem állandóságot, hanem mozgó határokat jelent. A kiöntött töméntelen vér föláztatta a szilárd határvonalakat s azok igen messze vannak attól, hogy megülledjenek. Ezért ma sem Magyarországnak, sem Európának nincsenek határai s nekünk hozzá kell szoknunk ahhoz a különös gondolathoz,

hogy batáraink elindultak, de még nem tudtak megérkezni. (Ezt a meggyőződésemet bőven kifejtém a neuilly-i béke bizottságban írt kis könyvemben *Lesz-e Béke?* cím alatt.)

Az emberiség nagy bizonytalanságát így megértettük. De megérthettük azt is, hogy ha magyarságunkat meg tudjuk tartani, akkor nem lehetünk vesztesek. A fekete éjben itt az a talpalatnyi tér, melyen megvetjük sarkunkat s ha ezzel a biztonsággal fogódzunk össze, megszűnik kezünk remegése. A kísérteties éjszaka elveszti borzadályát, ha belső tűz tud kigyúlni bennünk.

Vajon fellobban-e?

Ember vagyok, ki időnként nehéz lelki borulatokkal küzdök. Kik velem együtt erre hajlamosak, tudják, hogy kint tűz a nap, emberek szorgoskodnak, semmi látható bajnak tüskéje nem bánt: és mégis ott bent elsötétül minden. Meg kell várni órákat, néha napokat, míg oszlani kezd a ború. Magyarázatul azt sejtem, hogy ilyenkor erjedve szívódnak föl a szervezetben oly gondolatok, melyek az öntudat alatt lappanganak. A leverődés rendszerint valamely kegyetlen megsejtést hagy maga után.

Ezerkilencszáztizennégy tavaszán Cap Martin verőfénye alatt európai katastrophától féltém. El is mondtam; ki is gúnyoltak érte. A háború kitörése után azt hirdetem, hogy hadisarczra s föllendülésre ne számítsunk — ezért «közgazdasági pessimistának neveztek» el. Most két éve nyáron az összeomlás réme gyötört (1918) s mikor a forradalmat s önálló Magyarországot éljenezték, a magyar bukások történetébe menekedtem. Most sem hagynak el baljós sejtéseim: társadalmunk belső harczi, szűkkörű jelszavak azt jelzik nekem, hogy egy összezsugorodó honban az emberek lelke is összetöpörödik.

De egy biztató jelem bizton mered elém s benne a sötétben megfogódom. A letiport magyarság az éji ködben kezd látni valakit, kiben önmagára ismer s kinek tüzetől belső hevülése gyulad. Ez nem kísértet: ez kísértet-riasztó való. Ez ő maga.

•Ő az, ki bejött Vereczknek szorosán. Ő az, ki zsombék között, mocsárban, sárban meg tudta várni, míg a tatárok

megint kimennek. Ő, ki Mohács után vérben, széttépve ki tudta állni, míg Európa megint fölfedezi, mert szükség lesz reá. Ő az, ki török áfiumot, osztrák elnyomást egyaránt kiállott. Ő az, ki mikor közöttünk az emberfia ábrázatában még egyszer megjelent, úgy hívták: Tisza István. A magyar nép nagyot-tűrő lelkét megtalálta benne. S a mi nemzedékünk sorsa a nagyot-türés, mint az üldözött nemes vadé.

Ha gúnyolódók mondják: «Tisza most divat», azt felelem: Tisza nem divat, ő történelem. Vallom hittel azt, hogy mindenki úgy fog a történelemben lépkedni, a hogy Tisza alakja oda bevezeti: így lesz belőle derék barát, nemes ellenfél vagy rosszmájú eselszövő.

A magyarság nem a hőst, nem a lángoló elmét, nem a sokat-tanultat látja ma Tiszában, hanem a nagyot-tűrőt. Mert ő mindig rettentően tűrt s mindig hazújáért. Egész küzködése a háború előtt ugyanazt jelenti, mint a mit Romain Roland írt Michelangelóról, ki a renaissance halálát éli meg: «Egy szomorú istenség fenyegető árnyéka jött folyton közelebb, hogy Itália gondolatvilágát elborítsa. Michelangelo érezte a tragikus óra közeledését s szenvedett fojtó félelme alatt.» Tisza írta meg először Ugrára, hogy az elkövetkezendő háborúban nem dobhatjuk védtelenül oda a magyar fiúkat. Ő viaskodott itthon a rendért s ama hatalom ellen, melyet Czernin túlságosan jól leleplezett. Ő akarta odavetni magát a háború megindult kaszas szekere elé, hogy megállítsa azt s mindhalálig tűrte, hogy megbódult elmék háborúkeverőnek tartásák. Ő hallotta magáról, hogy «önző», «hidegen számító», «szótalan», «irigy», «szenvédélyesen gyűlölő», «gyanusító», «magát bálványozó», «hazafiságra kizárólag feljogosítottnak hívó» — mindezek szavak, melyeket betűről-betűre így írt meg — Kemény Zsigmond tanulsága szerint — a negyvenes évek *Pesti Hírlapja* — Széchenyiről. És végül ő az egyetlen a levert államok vezetői közül, ki nem bujt el a végzet elől, hanem «úgy akart meghalni, a hogy élt» (így vallották a bűnpör tanúi) s azért meghalt — nekünk,

Hogy lenne életösztöv a halónak,
Béuult idegre zsongító hatás,
Reménye a reménynélkül valónak
Önérzet, öntudat, föltámadás.

Mert vannak fajok, melyek nem tudnak vezető lángelméket magokból kicsiholni, vannak nemzetek, melyek megbírják nagyjaikat, de csak egy faj van, mely öserejével megszüli az ős-tehetséget, de azt nem bírja el.

Ha Tisza lángja át tudja izzani fajunkat, úgy lobogni fog lelkünk, mint pásztortűz a sötétlő éjszakán. Ha megtudjuk tartani magyarságunkat itt s a hirtelen levált részekben, akkor az ég boltozatát kell kémlelni, míg a hajnal megint ránk köszönt.

A vegytannak egyik legnagyobb s legmeghatóbb fölfedezése az volt, mikor Mendelejeff föllállította az elemek periodikus rendszerét negyven év előtt, kimérte a sorozat ama helyeit, a hol még fölfedezetlen elemeknek kell lenniök; s csakugyan ott találják meg az utódok a galliumot, scandiumot s germaniumot. A politikai áramlás tünemény-során is ily pontosan meg van rajzolva az a jövendő, melyben a magyar «elem» megint megjelen s a magyarság újra tényezővé válik. Rajtunk csak egy múlik: hogy a nemzet nagyot-tűrő lelke kibírja ezt.

A mint e kutatás közben akaratlan előnkbe toppant Tisza s lassan a páratelt légből mind közelebb jött: úgy tünnek el sugárzó alakjától az éjszaka lidérczei. A belső hó, mely izzásba megy, megdaczol a dermesztő orkánnal. Lábunkat megvetjük a kemény magyar rögön s, a termőföld szaga átjár. Elmúlt az éjnek felelme.

Ez a mi magyar éjszakánk. Még sötét van. A gulya, ménes felhorkan a szélre, de megint lehajtja fejét. A bokorban megrebbenti szárnyát a csalogány. Mi rendületlen leszük a láthatár pirkadását, mint szerelmes, ki kedvesére vár s torkában érzi szive lüktetését. Áll néma csönd. Lehellet megszegik.

A virradat jönni fog, de ezt ki kell állani, kishitőség nélkül, rendületlenül.

HEGEDÜS LORÁNT.

SOCIALPOLITIKAI FÖLJEGYZÉSEK.

A megnyirbált Magyarország természetszerűleg sokkal inkább munkásállam lenne, mint az a Magyarországunk, a melyet ezredéves határai öveznek. A gazdasági függetlenség, az önálló kis existenciák nagy tömege kivonulna azzal a több, mint egy millió kisbirtokossal, s közel negyedmillió önálló iparossal, a ki a demarkációs vonal megszábotott mesgyéjén kívül esik.

Vannak, tudjuk, a peripheriakon is hatalmas gyártelepek és bányák egy-egy vállalatotól függő munkások ezreivel; vannak ott is nagybirtokok, a földnélküli cselédek és munkások egész sorozatával.

De gazdasági életünknek éppen ez a centripetalis volta, a mely minden termelt gazdasági értéket úgyszólván hajt a központ, a Duna-Tisza völgy felé, hogy onnan értékben növekedve vagy convertálva juttasson vissza a végekhez, szükségképpen maga után vonta, hogy az ország középső nagy medencéjében nagyobb legyen a concentratio. Az a nagystilű gazdasági termelés, a mely itt folyik, nagy vállalatok szolgálatába állítja, s ezekkel hozza függési viszonyba az itt dolgozó népesség nagy részét, s a nagy vállalatok árnyékában aránylag kevesebb kis existencia tud magának önálló életet biztosítani.

Hogy a nemzeti jövedelem arányos megoszlása szempontjából ez mily hátrányokkal jár, annak vitatása ma alig időszerű, mert bizonytalan a nemzeti jövedelemnek a mértéke is, a melyet az erőforrásaitól megfosztott, körülszabdalt ország el tud érni s még bizonytalanabb, hogy azok a nagy vállalkozások, a melyek korábban a nemzeti jövedelem jelentékeny hányadát producálták, megtarthatják-e régi részese-

désüket a termelésben, vagy idegen erőforrásokból táplálkozva, nem adóznak-e még többet a külföldnek.

A jövő gazdasági helyzet kialakulásáról, s ha a kíméletlen békén nem tudunk változtatni, a megváltozó viszonyok közt gazdasági tengésünkről másutt szólok. Itt szükségesnek tartok azonban bemutatni egy összeállítást arról, mennyivel nagyobb többsége van a munkáselemnek a megmaradó szűkebb Magyarországon, mint a lekapcsolásra szánt részeken. (Lásd a 34. oldalon levő táblázatot.)

A munkásság aránya tehát, a mely Magyarországon 45·7% volt, szűkebb határaink közt a kereső népesség abszolút többségét meghaladva 53·2%-ra rúgna.

Jellemző az eltérés az egyes részletekben is. A mezőgazdasági cselédek aránya 7·6%-os az egész Magyarország 6·6%-os arányával szemben, de összesen 23,000 fővel nagyobb, mint a demarkáczió kívüli területen, a mezőgazdasági munkások azonban 200,000-rel többen maradtak határunkon belül, a demarkált területen a kereső népesség 16·0%-a az egész országban 15·8%-a mezőgazdasági munkás. Összevetve e két szám azokkal a népegészségügyi adatokkal, a melyekre már egy korábbi dolgozatomban utaltam,* s a melyek szerint a mezőgazdasági cselédség halandósági viszonyai sok vonatkozásban jobbak, mint az önálló kisbirtokosokéi, viszont a mezőgazdasági munkáselem halandósága igen magas, ki kell emelnünk, hogy a mezőgazdasági termelés segédszemélyzetnek e két tényezője közül a több gyámolításra szoruló gyöngébb fél maradt nagyobb tömegekben mostani szűkebb határainkon belül.

A gazdasági concentratióból folyik, hogy az ipari munkás-elem aránya szintén sokkalta nagyobb a megmaradó területen, mint az egész országban; a kereskedelem, közlekedés és közszolgálat közül a munkás-elem valamivel szintén nagyobb, a házicselédek sorában pedig szintén élesebb különbségeket látunk: a megmaradó területen a nagyobb jólét, sőt fényűzés aránylag több házicselédet is foglalkoztat.

* Népünk halandósági viszonyairól. Értekezések a társadalomtudományok köréből. 1917. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

A munkásosztályhoz tartozó kereső népesség megoszlása Magyarországon mai szétdaraboltsága mellett.

		Cseh-szlovák	Román	Jugoszláv	Német-osztrák	Fiume	Összes elszakadásra itélt terület	A megmaradó Magyarország	Magyarország egész területe
		k ö v e t e l é s							
Összes kereső népesség		1,452.352	2,287.737	634.467	167.384	25.152	4,567.092	3,183.881	7,750.973
%		18·7	29·5	8·2	2·2	0·3	58·9	41·1	
E b b ö	gazdasági cseléd	95.056	124.739	36.878	9.136	46	265.855	242.148	508.009
	%	18·7	24·5	7·2	1·8	0·1	52·3	47·7	
	gazdasági munkás	199.734	380.292	116.439	15.261	406	712.132	510.544	1,222.676
	%	16·3	31·1	9·5	1·3	0·0	58·2	41·8	
	bányamunkás	10.577	27.763	—	1.021	—	39.361	29.883	69.244
	%	15·3	40·1	—	1·5	—	56·9	43·1	
	ipari munkás	157.255	166.363	50.147	28.533	7.830	410.128	454.972	865.100
	%	18·2	19·2	5·8	3·3	0·9	47·4	52·6	
	kereskedelmi segéd és munkás	15.828	19.921	8.514	1.901	1.373	47.537	57.759	105.296
	%	15·0	18·9	8·1	1·8	1·3	45·1	54·9	
közlekedési munkás	25.523	24.989	8.175	2.438	2.324	63.449	72.032	135.481	
%	18·8	18·5	6·0	1·8	1·7	46·8	53·2		
közszolgálati szolga	10.522	14.691	5.783	1.185	963	33.144	36.514	69.658	
%	15·1	21·1	8·3	1·7	1·4	47·6	52·4		
k. á. és k. m. a. napszámos	61.992	50.022	9.326	4.485	1.310	127.135	75.950	203.085	
%	30·5	24·6	4·6	2·2	0·6	62·5	37·5		
házi cseléd	84.266	83.194	9.715	5.975	1.810	184.960	181.416	366.376	
%	23·0	22·7	2·7	1·6	0·5	50·5	49·5		
a felsorolt munkások összesen	660.753	891.974	244.977	69.935	16.062	1,883.701	1,661.218	3,544.919	
	18·6	25·2	6·9	2·0	0·5	53·2	46·8		
S z á z k e r e s ő e g y é n k ö z ü l	gazd. cseléd	6·5	5·5	5·8	5·5	0·2	5·8	7·6	6·6
	gazd. munkás	13·8	16·6	18·4	9·1	1·6	15·6	16·0	15·8
	bányamunkás	0·7	1·2	—	0·6	—	0·9	0·9	0·9
	ipari munkás	10·8	7·3	7·9	17·0	31·2	9·0	14·3	11·2
	keres. segéd és munkás	1·1	0·9	1·3	1·1	5·5	1·0	1·8	1·3
	közlekedési munkás	1·8	1·1	1·3	1·5	9·2	1·4	2·3	1·7
	közszolgálati szolga	0·7	0·6	0·9	0·7	3·8	0·7	1·2	0·9
	k. á. és k. m. a. napszámos	4·3	2·2	1·5	2·7	5·2	2·8	2·4	2·6
	házi cseléd	5·8	3·6	1·5	3·6	7·2	4·1	5·7	4·7
	az összes felsorolt munkás	45·5	39·0	38·6	41·8	63·9	41·3	52·2	45·7

Annak az államnak, a mely kereső népének nagyobb felét a munkás-elemben találja, bizonyára nem szabad közömbösen gondolkodnia a socialpolitika tervszerű conceptiója felül.

Pedig a munkás-elemmel nincs is kimerítve azoknak a függő viszonyban élőknek a száma, a kik az állami socialpolitikai gondozásra igényt tarthatnak. A köztisztviselőknek — nemcsak a mai rendkívüli fonák helyzetben, mikor a külpolitikai események épp úgy ellenük éleződnek ki, mint a közszükségleti javak beszerzésének lehetősége, hanem minden lehető alakulás mellett — védett osztályt kell képezniök. Védettet még inkább, mint a munkásosztályok némely kategóriái, mert a saját érdekeik külön védésére nem lehet gondolniök. A tisztviselők a köz javának őrzői, érdekszövetkezéstől tehát oly értelemben, a mely osztályharczig is fajulhat s a köznek az érdekeit kockáztatja, feltétlenül menteknek kell maradniök.

Arról, hogy a tisztviselőkérdés, a mely most Magyarországnak nemcsak sürgető gazdasági, hanem szomorú culturproblemája is, mily megoldást nyerhet, talán más alkalommal.

Itt csupán socialpolitikánk szempontjából óhajtom a munkásokról nyújtott képet a gazdasági függésben levő másik elemnek, a tisztviselőknek számával és megoszlásával kiegészíteni. (Lásd a 36. oldalon levő táblázatot.)

A közigazgatási szervezet, mely Magyarország 18 milliós népének közfunctióit a múltban végezte, az 1910. évi népszámlálás szerint 181,788 főből állott.

A gazdasági életnek az ország közepén való concentrációja természetszerűen maga után vonta, hogy a közigazgatás személyzete is ott duzzadt föl legmagasabbra, a hol az üzlet, a forgalom, a javak átalakítása és kicserélése a legélénkebb, s a hol e sok árnyalatú, lüktető mozgalom a legkövetlenebb irányításra és szabályozásra szorul.

Vegyük hozzá, hogy a központi főhatóságok, a melyek mindenütt az ország fővárosában helyezkedtek el, személyzetük számában is 18, sőt legtöbb vonatkozásban 20 milliós népre voltak berendezkedve, s így érthetőnek kell találnunk, hogy Magyarországnak az a területe, a melyet számunkra

Az értelmiséghez tartozó kereső népesség megoszlása Magyarországon ma szét daraboltsága mellett.

		Cseh-szlovák	Román	Jugoszláv	Német-osztrák	Finne	Összes elszakadásra ítelt terület	A megmaradó Magyarország	Magyarország összesen
		követelés							
A kereső népesség összes száma		1,452.352 18.7	2,287.737 29.5	634.467 8.2	167.384 2.2	25.152 0.3	4,567.092 58.9	3,183.881 41.1	7,750.973
Közfizetési értelmiség		31,009 17.1	46,727 25.7	12,101 6.7	3,461 1.9	975 0.5	94,273 51.9	87,515 18.1	181,788
E b h ö l	közigazgatási	6,573 15.9	11,036 26.6	2,157 6.9	643 1.6	286 0.7	21,395 51.7	20,047 48.3	41,442
	igazságszolgáltatási	4,015 15.7	6,749 26.4	1,841 7.2	400 1.6	113 0.4	13,118 51.3	12,439 48.7	25,557
	egyházi	4,435 21.1	7,386 35.2	1,245 5.9	609 2.9	73 0.3	13,748 65.4	7,277 34.6	21,025
	tanügyi	10,567 18.7	13,483 23.9	3,494 6.2	1,342 2.4	288 0.5	29,174 51.7	27,225 48.3	56,399
	közegészségügyi	4,589 18.3	5,929 19.6	1,635 6.5	543 2.2	109 0.4	12,805 51.0	12,287 49.0	25,092
Mezőgazdasági		2,071 21.4	2,004 20.8	409 4.2	180 1.9	3 0.0	4,667 48.3	4,990 51.7	9,657
Ipari		4,304 13.2	4,902 15.0	947 2.9	361 1.1	517 1.6	11,031 33.8	21,655 66.2	32,686
Kereskedelmi		4,273 9.5	7,257 16.2	2,390 5.3	566 1.3	821 1.8	15,307 34.1	29,574 65.9	44,881
Közlekedési		3,975 14.0	5,076 17.9	1,336 4.7	602 2.1	757 2.7	11,746 41.4	16,625 58.6	28,371
S z á z k e r e s ő e g y é n k ö z ü l	közfizetési értelmiség összesen	2.1	2.0	1.9	2.1	3.9	2.1	2.8	2.4
	közigazgatási	0.5	0.5	0.5	0.4	1.1	0.5	0.6	0.5
	igazságszolgáltatási	0.3	0.3	0.3	0.2	0.5	0.3	0.4	0.3
	egyházi	0.3	0.3	0.2	0.4	0.3	0.3	0.2	0.3
	tanügyi	0.7	0.6	0.6	0.8	1.2	0.6	0.9	0.7
	közegészségügyi	0.3	0.3	0.3	0.3	0.4	0.3	0.4	0.3
	mezőgazdasági	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1
	ipari	0.3	0.2	0.1	0.2	2.1	0.2	0.7	0.4
	kereskedelmi	0.3	0.3	0.4	0.3	3.3	0.3	0.9	0.6
	közlekedési	0.3	0.2	0.2	0.4	3.0	0.3	0.5	0.4

meg akarnak hagyni, népességi arányánál sokkal gazdagabban el van látva közszolgálati alkalmazottakkal.

Adataink ebben a tekintetben még avultak is, mert a háborús igazgatás, s az azt követő forradalmi fejlemények még több tisztviselőt concentráltak a fővárosba, mint a mennyire az igazgatás rendes menete mellett szükség van.

A csonka Magyarországon a közszolgálati alkalmazottak 48.1%-a maradna. Ez az arány nem mutat nagy kilengéseket a tulajdonképpeni közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a tanügy terén; jóval alacsonyabb azonban az egyházi személyzet részesedése (34.6%) és feltűnően kimagaslik a közegészségügyi functionariusok nagyobb szerepe (49%). Ez az utóbbi arány legvalószínűbben a fővárosnak magas orvoslétszámával, nagy személyzettel dolgozó kórházaival és egyéb közegészségügyi berendezéseivel függ össze. Az egyházi személyzetnek relativ csekély számát pedig abból lehet magyarázni, hogy a Románia által követelt területen kirívóan magas az egyházi szolgálatot teljesítők aránya: a két görög irányú felekezetnél tudvalevőleg igen sok, kicsiny népességű parochia van, a melyek számát egy ideig még gyarapította a könnyen megszereszhető congrua kiegészítés is. Az apró görög rítusú plébániák gyakorisága meglátszik a cseh-szlovák követeléshez eső terület egyházi személyzetének magasabb arányán is.

A szomszéd államok mohó követelései különben olyan heterogen területeket foglalnak magukba, hogy a közszolgálati alkalmazottaknak a különböző ágak szerint való megosztása alig ígér különösebb tanulságokat. Egy részlet van csak, az osztrák követelés területe, a mely nemcsak magában homogen, hanem a legtöbb viszonylatban simúl a Dunántúlnak szomszédos culturált vidékeihez, iparos városaiban és intensiv mezőgazdaságot űző falvaiban egyaránt rendez szokott, könnyen fegyelmezhető népéhez.

E területen a közszolgálati alkalmazottak száma többnyire a népességi arányhoz igazodik, s alig mutat nagyobb kilengéseket: a kellően administrált vidéki népesség tipikus képét adja ez, a melyhez hasonló lehet a megmaradó Magyarország peripheriáinak administratív személyzete is, azokig a belső körökig, a hol a fokozottabb gazdasági forgalom, majd

a főváros legnagyobb koncentrációja aránylag mindig több tisztviselőt vesz igénybe.

A gazdasági ágakban működő tisztviselők — a kik közül a közlekedésnél foglalkozók többnyire közszolgálati alkalmazottak — még nagyobb arányban szerepelnek a megmaradó Magyarország területén. Az ipari és kereskedelmi tisztviselők közül, a kiknek zöme Budapestre és közvetlen környékére jut, a demarkálásra szánt területeken mindössze csak egy harmadrész él; még a mezőgazdaságnál alkalmazottaknak sem jut fele az elszakításra szánt területekre.

A munkásokon s a tisztviselőkön kívül a védett osztályok sorába kell tartoznia még annak, a ki mint rokkant lecsúszott korábbi jólétéből és függetlenségéből, s annak is, a ki mint özvegy siratja az elmaradottat, meg a ki árva sorba került. És ide tartozzanak azok is, a kik életerőben meggyengülve, betegen kerültek vissza tűzhelyeihez. Ezek számáról ma statistikánk nem tud semmi bizonyosat; az 1920. évi népszámlálás van hivatva e szomorú adatokról jobban elvonni a fátlyat.*

Hogy socialpolitikai tekintetben a jövőben a magyar államnak ugyanolyan teljesítményeket kell vállalnia a munkásvédelem gyűjtőpontja alatt összefoglalt békeszakaszok szerint, a minőket a többi hadviselt államok is békeszerződéseikben magukra nézve kötelezőnek ismertek el, természetes.

A mig azonban az a bonyolult szervezet, a mely a békeszerződésben a socialis viszonyok szabályozására terveztetik, valóban működni kezdhet, addig — az eddigi tapasztalatok szerint — igen sok idő fog elmúlni, s védendő társadalmi osztályainkat éppen ezen legsúlyosabb időkben csupán a Nemzetközi Munkahivatal reménybeli döntéseivel táplálni nem lehet.

Éppen ezért természetes az is, hogy eddigi gyér munkásvédelmi és socialis intézményeink (a hatósági gyermekvéde-

* Az eddigi tervek szerint maga a számláló lap tudakolná a hadban voltak esetleges rokkantságának fokát; kérdezné azonkívül, nem áll-e tüdőcsúcsshurut miatt orvosi kezelés alatt a megszámlált; a házi gyűjtőív pedig a családhoz tartozó de elesett, eltűnt vagy fogságból még vissza nem tért katonákról tudakoznák.

lem, a betegség és baleset elleni biztosítás, a női és gyermekmunka korlátozása, a tanszerződés szabályozása stb.) legalább is az eddigi keretekben fönntartandók, lehetőleg pedig továbbfejlesztendők, még ha átmenetileg nagyobb anyagi terhet jelentenek is.

Ám a socialpolitika határa itt még nem következik el.

A mint hogy vannak is tervek, jelszavak nagy bőségben, és vannak, sajnos, kielégítendő szükségletek is ijesztő tömegben. A tervek és jelszavak azonban ezúttal, úgy látszik, nem mind mozognak a megfelelő keretekben.

Ennek az országnak hatéves gyötrődése után a socialpolitikának egyetemes conceptiójúnak kell lennie, arra törekedve, hogy az adott pénzügyi viszonyok között a gyöngéket erősítse, akármilyen társadalmi osztályba vannak is sorozva. (Olyan intézkedéseket kell tennie, a melyek a háború által okozott károkat igyekeznek minden gondozásra szoruló népelemnél a neki megfelelő mód szerint orvosolni, nem pedig olyanokat, a melyek heterogen életfeltételű elemek közé a munkásvédelemnek némely alkotását átülteti vagy ki nem próbált jelszavakat igyekeznek érvényesíteni.)

Ma, mikor egy-egy ötlet megvalósítása milliárdokba kerül, a jelszavakat általában igen fukarul szabad csak hangoztatni. Az aggkori biztosítás, munkanélküliség elleni biztosítás álmái felé most csak legföljebb közelíteni lehet, de megvalósításuk, sőt a velük való kísérletezés is nem most időszerű, mikor az állam kis hajójába minden eresztéken át tódul be a víz.

És azt is előre kell bocsátanom, hogy bár e sorokban a socialpolitika emlegetésénél a politika szó minduntalanul előbukkan, e socialpolitikánál minden olyan intézkedés kerülését is szükségesnek tartom, a mely a védelemre szoruló osztályok politikai egyensúlyát, kisebb vagy nagyobb érvényesülését, szóhoz juttatását vagy jog megnyirbálását egyáltalán is érintené.

Sokkal komolyabb kérdései vannak ma a socialpolitikának, hogysen ezeknek háttérbe ne kellene szorulniok. A doctrinair socialpolitikai ideologia helyett a háború újat teremtett.

Az állam legfőbb törekvésének arra kell irányulnia, hogy

néperejét védje, fejlessze, s azokat részesítse különös oltalomban, a kik e támogatásra leginkább rászorulnak. Tehát függetlenül attól, hogy munkás-e valaki vagy önálló, a leginkább függő és a legszegényebb rétegeket, általában azokat, a kik erejük fejlesztésére gazdasági helyzetüknél fogva nem képesek.

A népi erő legnagyobb veszedelemi mint azt másutt kifejtettem* — a mai generatio megrendült egészsége, a magas halálzási és alacsony születési arány. Nem humanitarius, hanem legfőbb gazdasági és pénzügyi érdek ezeknek a bajoknak az orvoslása. A birtokpolitika, az iparpolitika mind igen hathatós előmozdítói lehetnek ennek, de magukban csak másodrendű feladatok ezután, míg az ilyen értelemben vett socialpolitika elsőbbségű, sui generis feladat, mert a nemzet elfecsérelt értékeit csak a nép növekvő munkaképessége hozhatja fillérenként vissza.

A néperő gondozása terén egy elmulasztott intézkedés évtizedekig érezteti káros hatásait; egy milliárdos sikerű valutaművelet kevesebbet ér a nemzet maradandó értékei tekintetében, mint ha a halálzás arányát egy számmal sikerül leszorítanunk.

Nyilván, ha ebből a látszögből nézzük socialpolitikánk föladatait, a teendőknek olyan végtelen sora nyílik meg előttünk, a mely ismét az állami pénzügyek kérlelhetetlen non possumus-ába ütközik. Nem is lehet a célunk utópiákat kergetni; hiszen tudjuk, hogy a háborútól megkímélt, jólétben élő nyugati és északi államokban is a jólét lajtorjája nagyon nagy mélységekből indul ki, s a legalsó fokán nyomor, betegség van, s a népi erőnek gyöngülése.

Mégis akadnak eszközök a mai nehéz helyzetben is, a melyek közelebb juttatnak a regeneratiohoz, mint egyéb socialpolitikai czímeken talán kevésbé gyümölcsözően elkölthető milliók; s az alábbiakban a nagy czéloknak a mai szerény eszközökhöz mért munkálását igyekszem vázolni.

* Magyarország háborús népvesztesége. Felolvasás a M. Tud. Akadémiában 1920. május 31-én. Az itt közölt, valóban siralmas adatok teszik nagyon fontossá, hogy a népi erő megmaradt hányadát minél intenzívebben gondozzuk.

A néperő gondozása tekintetében bizonyos mértékű időrendben — bár a legtöbb vonatkozásban egymásba fonódva — a következő feladatok tárulnak elénk:

1. A mai productiv korú népesség fenyegetett munkaképességének meghosszabbítása.

2. A meglevő új sarjadéknak teljes kifejtésű munkaképességre nevelése.

3. Küzdelem a népbetegségek ellen.

4. A születési arányszám emelése.

Az első három csoportnál egyaránt legsürgősebb teendő a közéletmezési kérdés megoldása: az évek óta hiányosan, újabban a folyó év nyaráig egyenesen inségesen táplált lakosság életerejének visszaszerzése az egyszerű, de bőséges és mennyiségi ingadozásnak hosszabb ideig alá nem vetett táplálkozás által.

Vannak ugyan itt súlyos nehézségek. Termésünk cerealiaokban távolról sem volt oly sikerült, mint azt a kedvező hírek hónapokon át hangoztatták. S akár engedelmesen ragaszkodunk a béke-acta kikötéseihez, a melyek szerint Auszriát mezőgazdasági termékekkel kell kiségitenünk, éppen az első válságos öt esztendő alatt, a mikor a mi népünknek is legnagyobb szüksége volna e termékekre, akár egyéb okokból kívánjuk kivitelünket előmozdítani, kétségtelen, hogy a termelő régóta nélkülözött investitióinak megkezdéséhez maga is az exportált mezőgazdasági termékek árából várja a lehetőséget, s az állam is pénzügyi eredményeket vár a fokozott exporttól, égető pénzügyi bajainak enyhítésére. Súlyos nehézség még állatállományunk legyöngülése, a mely — ha nem is oly válságos, mint kezdetben látszott — annak egy ideig való kímélését teszi szükségessé.

És mégis, a hogy minden beteget gyógyítanak, úgy kell ezt a nagy beteg országot is gyógyítani: első sorban kellő táplálékot adni népének. A tuberculózis féktelen pusztítást tehet, minden keletkező járvány készséges reagens anyagot talál népünkben, ha a kellő táplálásról most s az egész következő gazdasági idényre is nem gondoskodunk.

És itt — bármily nyomós állampénzügyi és közigazdasági érvek szólnak is az export fokozása mellett — minden-

esetre utalnunk kell arra, hogy mezőgazdasági politikánk részéről kockázatos kísérlet volna a föltétlenül szükségeseken kívül az export fokozására gondolni legalább egy, legföljebb két éven át, a míg népünk kellő gabonához és hüvelyeshez nem jut, s ha nem telnek is meg a magtárak, de egyik terméstől a másikig föltétlenül biztosítottak látszik a megélhetés.

Nem szabad felednünk, hogy száraz, meddő évek korábban jártak párosával is: annak a termésnek a fölöslegét, a melyet 1920-ban arattak le, óvni kellett volna és bizonyos fokig visszatartani, a míg az 1921. évi gabona keresztekben nem fekszik megint.

A gazdasági élet normalis keringéséhez való mielőbbi visszatérés vágya egész társadalmunkat annyira hajtotta, hogy a cerealiák forgalmának szabaddá tétele — azzal a fontos kikötéssel ugyan, hogy az ellátatlanok megfelelő kategóriái részére előbb biztosítják a gabonaneműt — úgyszólván általános óhaj volt.

Bármennyire érthető is volt különösen a gazdáknak ez a törekvése, a kik az utolsó években úgyszólván poenalet fizettek azért, mert kenyérmagot termeltek: mégis, úgy érezzük, merő illusio az, a mely a régi intézményeknek ilyen incidentalis visszaállításában már visszatérést remél a normalis gazdasági élethez.

A néperő összetétele, physikai egészsége még sokkal jobban föl van bolygatva, ha ez nem látszik is meg oly szembezőkően, s a míg itt a régi, rendes vérkeringéshez nem lesz meg az átmenetel, addig a gazdasági életnek is folytonos döczenői lesznek.

E perczen nem tudjuk még hivatalos adatokból, hogy mekkora az eredménye az ellátatlanok részére való gabonagyűjtésnek. Föltételezve azt, hogy a gyűjtött mennyiség megfelelné a várakozásnak, nagyon kívánatos lenne, ha a cerealiák szabad forgalma tekintetében a döntő szót kissé óvatosan mondanák ki, s gondoskodnának arról, hogy ha nem is a korábbi teljes lekötöttséggel, de viszont nem is a gazdasági életet bénító gabonamonopoliummal — a mennyiben egyáltalán lehetséges Ausztriával való lekötöttségünk miatt -

a gabonaneműek legalább még egy évig bizonyos mértékig a kötött forgalomban maradjanak, úgy azonban, hogy a termelő megfelelő árt kapjon értük, s a nélkül, hogy az áru a zugkereskedelem örvényeibe kerülne.

Ez a kérdés, figyelemmel terméseredményeink ingatag voltára, annál is inkább megfontolandó, mert népünk egészségének fönntartása most elsőrangú közbiztonsági és nemzetvédelmi érdek is.

Megtörténhetik, hogy a szabad kereskedelem mohó követelése a hüvelyeseket, burgonyát és a többi növényi tápszereket is felszabadítani igyekszik, sőt, a mennyiben exportképesek, nyers vagy feldolgozott alakjukban kivitelükre törekszik. Aggodalommal látnók ezt, mert a készleteiből teljesen kifosztott országnak a liszten kívül egyéb tápszereből is bőséggel kellene ellátva lennie, hogy szétoszthassa sokat nélkülözött népének.

De ha a szabad forgalom időelőtti gondolata mégis győzne, szükséges lenne legalább az, hogy az állam a maga birtokán mint főtermelő, tömegvásárlásainál pedig mint legnagyobb fogyasztó, egyelőre árszabályozó tényezőként örökadjék az elosztás fölött.

A szabadforgalomra — elvi szempontból — ha lehet, minél előbb át kell ugyan térni, de utoljára ott, a hol a kedvezőtlen kísérlet népünk életerejét veszélyeztetheti.

A zsir és cukor kérdése tartozik még a legfontosabb népelelmezési czikkek közé.

Zsirban a megcsonkított Magyarország területe nem tudja eléggé fedezni szükségletét, de az abraktakarmány termelésének fejlesztésével néhány éven át eljuthat eddig a határig.

Megállapíthatjuk ezt hozzávetőlegesen azokból az adatokból, hogy az 1909-14. évekre kiszámított átlagfogyasztás szerint s az 1911-15. évek átlagtermésének figyelembevételével ez a megcsonkított terület 3·2 millió métermázsa hiányt mutatna évenként az abraktakarmányokból; az 1918 évi rossz termés alapulvételével azonban 13 millió métermázsa hiányt.

Fehér árúkból (zsir, szalonna) a Jugoszláviának ítélt magyar terület a normális forgalom helyreállításával kétségtelenül elláthat bennünket. Itt e megnyugtatóson kívül azon-

ban a hangsúlyt főleg arra kell helyeznünk, hogy a hiányzó zsirmennyiség megszerzésére föltétlenül szüksége van az ország népének.

A czukorellátás kérdésében a következő adatok irányadók:

Az utolsó négy évi átlag szerint fejenként 8·39 kgr. fogyasztást véve alapul, a megmaradó Magyarország évi czukorfogyasztása 627,736 métermázsa volna. Az a 14 czukorgyár, a mely a demarkáczió belüli területen minden esetre megmarad, 2·45 millió mm. fogyasztási és 0·78 millió mm. nyers czukrot tud producálni, nyerscukor, egy czukor egységre visszavezetve 3·41 millió métermázsát. Ehhez a czukormennyiséghez 24·4 millió mm. répa szükségeltetik; ahhoz a mennyiséghez azonban, a mely a megcsonkított Magyarország népességének fogyasztására kell, 4·5 millió mm. répatermelés szükséges. S minthogy az 1911—15. évek átlagában megmaradó területünkön 15 millió mm. répát termeltünk, nyilvánvaló, hogy igen rövid átmeneti zökkenő után czukortermelésünk bőven elláthatja a hazai fogyasztást.

Ha a növényi tápszerek s a zsír iránt való szükséglet de igen erősen hangsúlyozni kell, hogy normalis, nem pedig a hat év óta reducált szükséglet — biztosítva van népünk számára olyan mértékben, hogy esetleges gyöngébb esztendő még mindig nem fog visszaesést jelenteni e tápszereknek nemcsak mennyisége, hanem megvásárolhatósága tekintetében sem, akkor a hústáplálék kérdése egyelőre másodrendűvé válik.

A népélelmezést jelentékenyen javítani lehet még akkor is, ha az állattenyésztés fejlesztése érdekében a vágatási tilalmak határa ideiglenesen messzebb kitolódik is.

A nép munkaerejének fejlesztése érdekében, de mindenek fölött a népbetegségek leküzdése céljából második nagyobb-stilű, s a közélélmezés kérdésénél nehezebben s időben is lassabban megoldható állami feladat a helyes lakás-politika.

Megdöbbenve látjuk, különösen némely sűrű népességű alföldi falvak tuberculosis halálozásánál a fertőzőeses fészkek keletkezését s ijedve gondolunk arra, hogy Budapest túlszűfolt külterületi lakásai milyen tenyésztői lehetnek a tuberculotikus fertőzésnek.

Magyarországon átlag az összes halálozások 14·8%-a esik a gümőkórra. Hogy városokban magasabb az arányszám (17·0—18·8%), mint a vidéki népességben (13·3—14·4%), azt a vidéknek inkább pormentes levegőjével, de főleg azzal magyarázhatjuk, hogy ott a népesség kevésbé van összezsúfolva, a fertőzés tehát nem oly állandó és folytonos, mint a városokban. Ezért ijesztő viszont, hogy vidéki népességünkben az Alföld népe oly nagy mértékben exponálva van a tuberculosisnak; éppen a sűrűbb lakosságú rész, a hol a nagy tömegek élnek. Ime, néhány szomorú példa: A fõntemlített országos, s annál enyhébb vidéki arányszámmal szemben Bácsalmáson a gümőkórban elhunytak száma 17·4%, Óbecsén 18·7, Szenttamáson 17·5, Topolyán 17·6, Kisteleken 17·6, Kúnszentmártonban 22·5, Abonyban 18·1, Kalocsán 17·9, Kispesten 17·4, Endrődön 20·2, Orosházán, Tótkomlóson egyaránt 17, Kisvárdán 20·5, Gyulán 18·2, Battonyán, Zsombolyán 17·3%.

Ezeknél a magasra szökő számoknál minden valószínűség szerint nagy szerepe van a lakásnak, a zártablakú, gyakran padlózatlan szobájú lakásnak, a mely a családfõ betegségét átterjeszti a családtagokra s az apákét átörökíti az utódokra.

A lakáspolitikai kétségtelenül nem az egyetlen gyógyszer a tuberculosis leküzdésének, hanem a legfontosabbak közül való. Mindenesetre nagyon költséges, de ezeket a költségeket kellõen meg lehet osztani és paralisálni.

Az állam rendkívül sokat áldoz ma, és még talán hosszú ideig a munkanélküliség enyhítése érdekében olyan különféle szükségmunkákra, a melyek csupán abból az okból szükségesek, hogy a szén- és anyag-hiány miatt keresetét vesztett munkásnép kenyeret találjanak, a közgazdaság szempontjából igen másodrendü jelentőségûek és semmi esetre sem sürgõsek (pl. kisebb fontosságú vasútvonalak folytatólagos kiépítése, stb.).

Nem nagy költségtöbblettel oda lehetne irányítani a szükségmunkákat, hogy a rájuk fordított milliók a népegészségügy és az ennek érdekében álló lakás-politika céljaira szolgáljanak elsõsorban. Szükségmunka lehet ebbõl a szem-

pontból kislakások tömeges építése — nemcsak Budapesten, hanem vidéken is és nemcsak a lakásinség enyhítéséért, hanem a fertőzöttek különválasztása érdekében — a lakásokhoz a vízvezeték-, csatornahálózat eljuttatása, tisztító- s egyúttal fertőtlenítő anyagok (pl. mész) nagyobb tömegű előállítására s forgalomba hozatala stb.

Nem kicsinylem a nehézségeket, a melyek ily tervekkel járnak. Első, hogy építési anyagban igen nagy hiány van. Ám a falvakban már egy év előtt megindult az építkezés — vályogból —, a mit milliárd számra lehet kiverni nyáron át. Téglaiiparunk teljes békeidőbeli erő kifejtéséhez csupán mintegy 30,000 waggon szén kellene, de ez az iparág közel 19,000 munkásnak adna is kenyeret. Tetőszerkezetet, épületfát bizonyos mértékig adhatnak talán azok a lerombolandó barakkok, a melyek lakott része teljesen inficiálva van ugyan, de tetejét a csiraölő nap sütötte mindig.

A budapesti nagy bérházak költséges építkezése, nagy-tömegű vasalkatrésze természetesen rendkívül drága volna most is; az egészségügyi szempontok azonban inkább több kisebb épületet kívánnak, mint nagy colossusokat.

Bizonyos mértékű kislakásépítés folyik Budapesten most is. Úgy ezeknek a benépesítésénél, mint a további lakásépítésnél a zsufoltság megszüntetésén kívül az lehet csakis az irányadó főszempont, hogy a fertőzött családok gondosan különválasztassanak az eddig mentesektől s mindenestre külön épületekbe, de lehetőleg külön nagyobb csoportokba is telepíttessenek, a hol egészségügyi gondozásuk centralizálva, olcsóbban és eredményesen történhetnék.

Négy-öt ily nagyobb teleppel ki lehetne vonni Budapest népességéből a fertőzés legerősebb terjesztőit, ezzel csökkenteni a városban a további fertőzés eshetőségeit. Egészségügyileg a fertőzötteket így hasonlíthatatlanul jobban lehetne gondozni, s munkaerejük visszatérését — ez az a nagy socialpolitikai és gazdasági szempont, a mely az anyagi áldozatokat nemcsak javallja, hanem igen sürgőssé is teszi — nagyobb mértékben biztosítani.

Budapesten a népbetegségek ellen való küzdelem kérdése főleg a lakásproblema megoldásán s a fertőzött család-

dok különválasztásán múlik; egyéb egészségügyi berendezéseknek nem vagyunk híjával. Maga a vízvezeték, csatornázás igen nagy segítség a küzdelemben, a munkásbiztosító pénztárak orvosi kara az egészségügyi szervezetet egymagában kiállíthatja s orvosnövéndekeink igen sok tanulságot meríthetnek abból, ha assistálásra vállalkoznak. A klinikákon az egyes ember életéért folyik a küzdelem, itt a tömegeket kell visszanyerni az életnek.

Nagyobb városokban vagy fontosabb ipari és bányatelepeken, a hol szintén van megfelelő egészségügyi szervezet, a budapestihez hasonló, csak méreteiben kisebb lakásépítés segítene a zsúfoltságon és a fertőzött családok különválasztásán és további egészségügyi gondozásán.

Sokkal nehezebb azonban a küzdelem a népbetegségek ellen a falvakban, az ottani hiányos hygienikus berendezések s a falvak lakóinak bizonyos szokásokhoz való görcsös ragaszkodása miatt.

Vajon ezzel a veszedelemmel szemben, a melynek leküzdése nemcsak igen nagy költségekkel járna (hiszen ha valamikor, ma át nem építhetjük falvainkat, s a vízvezeték, csatornázás drága áldásait nem áraszthatjuk rájuk), hanem igen sok félremagyarázásra, bizalmatlanságra, ellenkezésre vezetne, teljesen letegyük-e a fegyvert, előre is meddőnek látva a harcot?

Aligha lehet tennünk, hiszen a falu adja — ha tudja ezentúl is adni — a város népét s a falvakban, mint másikkal fontos népegészségügyi veszedelem, a tuberculosis mellett igen erősen előtérbe nyomul a gyermekhalálozás is. Városokban is nagy a veszteségünk ez utóbbi miatt, ott azonban többnyire van elég szerv a gyermekgondozásra s csak ezeknek hathatósabb munkamegosztására volna szükség.

Falvakban magát a tuberculosis elleni küzdelmet is igen nehezzé teszi az orvosi ellátás és megfigyelés hiánya; a helyzetet pedig a háború befejezte óta még nehezítette az, hogy rokkantjaink szertevitték a rosszul szellőztetett, padlótlan lakásokba a tüdővész csiráit; nem lehet megvárunk, a míg olyan vidékek népe is inficiálódik, a melyek eddig kisebb mértékben voltak kitéve a bajnak.

Magával az orvosi létszám növelésével — bár talán ma ez ütköznék legkevesebb akadályba, hiszen orvosokban túltermelés van, sőt Budapesten túlzusfoltság — még vajmi keveset lendíthetünk a falusi tuberculosis leküzdésén.

A gyermekvédelem terén eddig megkísérelt tanácsadó, pártfogó rendszer, népünk makacsságán s azon az érthető (egyébként nem is kárhoztatható) faji szokásán, hogy dolgaiba beavatkozást nem enged, jóformán megbukott.

Alig lehet képzelni mást, — hiszen olyan nagyra nőtt a háború óta a tuberculosis veszedelme — mint, hogy az oktatás kísérletezései mellé a kényszerítés fenyegetéseit is odaállítsuk. Közegészségügyi törvényünk úgyis 44 éves már. Ha egyes hézagait — bár keveset — azóta újabb törvényalkotások kitöltötték is, még mindig hiányzik egy fontos részlettörvény: a tuberculosis elleni kötelező védekezésről.

Hogy mily részletintézkedések volnának e törvénybe valók, az már túlhaladja itteni feladatunkat, a mely tulajdonképpen a mai socialpolitika főbb követelményeivel foglalkozik.

Mégis utalnunk kell arra, hogy a falvakban a fertőzött családoknak az áttelepítése sokkal nagyobb akadályokba ütközik; a falu népe hajlandó szinte belpoklosoknak tekinteni a helyükről így kimozdítottakat. A fertőtlenítés, meszelés, padlózás stb. kötelező elrendelése azonban sokkal keresztülvihetőbbnek látszik.

Intensivebb egészségügyi felügyelet is kell, mintsem hogy azt a nagy működési területtel bíró orvos végezhetné. Azt a pedánsan hangoztatott elvet, hogy az egészségügyi felügyelet és beavatkozás csak orvos dolga lehet, áttörtük már a szülésznők s azután a gyermekfelügyelők alkalmazásával.

Ha nem engedhetjük meg magunknak azt a fényűzést, hogy orvossal ügyeltessünk minden falura, legalább feltétlenül szükséges volna az, hogy minden falunak állandó egészségügyi szemmeltartása egy vagy több intelligens, e célra külön kioktatott, férfire vagy nőre, leginkább a tanító-személyzet tagjaira bizassék. A hol ez a szervezet már megvan, ott az illetékes orvos az egész lakosságot egyszer egészségügyileg alaposan megvizsgálja, az utasításokat úgy az

egyed-betegek családjának, mint az említett helyi közegnek, szükség esetén — ha fertőzött helyről való kilakoltatásról, fertőtlenítésről stb. van szó — a közigazgatási hatóságnak megadja.

Ezért minden tanító- és tanítónőjelölt a népbetegségek elleni védekezésben, különösen a tuberculosisról szóló törvény végrehajtásában s a gyermekgondozásban az eddiginél sokkal kimerítőbb oktatásban részesítendő (a ma működő tanító-személyzet utólagosan szerezheti meg ezt a képesítést) s mint a helyi hatóságnak s a község területére illetékes orvosnak egészségügyi közeg megfelelő hatáskörrel is felruházandó. Functiója azonban főleg a tanácsadás, a helyszini ellenőrzés, segítségnyújtás s az orvos informálása volna. Az orvos utasításain túl természetesen ez a közeg semmit sem végezhetne önállóan. Nem a kontárkodásnak óhajtanánk tehát itt teret engedni, csupán az orvos végrehajtó személyzetét megteremteni.

A női alkalmazott ügykörébe tartoznék különösen is a gyermekvédelem, gyermekgondozás, az áldott állapotúak felügyelete, a bábák állandó ellenőrzése s a gümőkóros nők életrendjének vizsgálata.

Azon a szűk Magyarországon, a melyet számunkra meg akarnak hagyni, a vidéki népességben mindössze 11,197 tanító van; ez az állandó egészségügyi felügyelet s a kapcsolatnak fenntartása az orvos és az orvosra szoruló közt tehát csak ennyi szegény tisztviselőnek némi pótdíjazásába kerülne. Mindenesetre sokkal kisebb költség, mint a mily nagy veszedelmek elhárítását remélhetjük tőle.

Egy igen veszedelmes népbetegségnek, a venerikus bajoknak meggátlását még ezektől az intézkedésektől sem várhatjuk.

Közgazdasági szempontból a mily kárt okozó lett volna a volt közös hadseregnek hosszú időre kinyújtott leszerelési tervezete, másfelől olyan végzetes könnyelműség volt az 1918. novemberi pánikszerű gyors leszerelés különösen egészségügyi szempontból és teljesen alkalmas arra, hogy a háború folyamán a venerikus fertőzéseket bevigye a családokba.

Anyagi eszközökkel bőven rendelkező socialpolitikának

bizonyára közelebb lehetne férnie ezen baj megfékezéséhez is; mai nehéz helyzetünkben azonban alig lehet valami olyan gyors intézkedést ajánlani, a mely nem túlköltséges, vagy túlzaklató volna.

Különben is, a milyen ártalmakat a venerikus bajok okozhattak népünkben, azt megtehették már az 1918 novemberében óta eltelt hosszú idő alatt. Præventióról ma már alig lehet szó, legfeljebb acut bajok gyógyításáról.

A fentebb említett egyszeri kötelező orvosi vizsgálatnak a venerikus bajokra való kiterjesztése — bár az orvosi szakirodalomban, sőt nyilvános tárgyalásokban is több ízben esett róla szó — népünkben oly nagyfokú ellenérzést váltana ki, hogy kérdéses, vajjon nem ártanánk-e vele többet (a népet ismét elijesztve az orvostól), mint a mennyit szórványos esetekben használhatnánk.

Annak a szomorú ténynek a constatalása után, hogy a hirtelen leszerelés minden tervet halomra döntött, a melyet hazatérő katonáink egészségügyi megvizsgálásához fűztünk s így a venerikus bajok veszedelmét is rázuditotta népünkre, egyelőre mégis meg kell nyugodnunk abban a gondolatban, hogy népünk életerejét legalább egyéb veszedelmektől siesünk megóvni.

A venerikus bajok ritkán öröklődnek, s ha igen, a család kihalásával a fertőzés veszedelme is elmúlik.

Rendkívül nehezen megoldható a születési arányszám emelkedésének kérdése is.

Ismeretes, hogy a születési arány csökkenése évtizedek óta világszerte mutatkozik; Magyarországon a statisztikai hivatal megfigyelése szerint évtödönként a nyolczvanas évek kezdete óta következőleg módosult:

Év		Az élveszülöttek összes száma	Ezer lélekre esett élveszülött
1881—85	átlag	626,488	44·6
1886—90	"	646,764	43·7
1891—95	"	648,300	41·7
1896—1900	"	642,830	39·2
1901—1905	"	637,028	37·0
1906—1910	"	648,603	36·3
1909—1912	"	653,915	35·8
1909—1912	Magyarország demarkált területén		35·2

Az 1881—85. évi 44·6^o-ról tehát az 1909—12. évek átlagáig leszállott már a születési arányszám 35·8-ra, azon a szűkebb Magyarországon pedig, a melyet részünkre meg akarunk hagyni. csupán 35·2 volt e négy év alatt.

Ismeretes az az összefüggés is, a mely a születési arányszám hanyatlása, s másfelől a növekvő culturfok, s ezzel kapcsolatban az emelkedő gazdasági igények közt van.

Talán a gazdasági kényszer, mindenesetre azonban a társadalmi szokások hatása alatt kialakult olyan tömegpsychologiai jelenséggel van tehát dolgunk, a mely évtizedek során lassan, de határozottan formálódott ki s már-már szinte törvényszerűség erejével bír. A küzdelem ellene annál nehezebb, mert az, a kit a népi erőnek ez a leromlása legközelebről érint, az egy-kétgyermekes család, nemcsak nem érzi bajnak, betegségnek ezt az állapotot, hanem talán bölcs megfontolásnak minősíti.

A küzdelemről azonban mégsem szabad a priori lemondanunk, a mint hogy nem teszik ezt az ugyanezen baj által sújtott egyéb államok sem. Arra a kényelmes megnyugtató állaspontra, hogy a születési szám csökkenését úgyszólván paralizálja a halandósági arány fokozatos javulása, ma a vérvesztett Eutópa egyáltalában nem helyezkedhetik.

Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy azon a határon belül, a hol a házaspár egyéni akarata és gazdasági megfontolása korlátozza a születések számát, a köznek semmi ingerentiája sincs, hogy ezt az elhatározást befolyásolja. Az övszerek forgalmának korlátozása, vagy egyéb ily mesterséges intézkedések nem használnak, sőt egészségügyileg ártalmasak lehetnek. Legföljebb a szülésznők esetleges visszaéléseinek éberebb figyelemmel kísérése szükséges, nehogy a magzat elpusztításával az anya életerejét és további termékenységét is kockáztassák.

Mint hogy azonban az a gazdasági megfontoltság, a mely a házaspárt a gyermektől való óvakodásra bírja, igen gyakran nem objectiv mérlegelésen alapul, hanem a környezetnek, az ismerősöknek, az egész falunak hasonló szokásához való alkalmazkodást jelent csupán, s így legtöbbször nem is valójában gazdasági ok, hanem gazdasági okká

minősített szokás, az ily szokások ellen mégis lehet céltudatosan küzdeni, más irányú szokásoknak kedvezményezéssel.

Néhány jellemző példát idézhetünk itt, dunántúli falvak köréből, a hol a mezőgazdasági cselédek sorában elég magas születési arányszámot találunk, a földjét szétaprózástól féltő kisbirtokos-elemnél pedig az egykének szinte túlzásait.

Nyilvánvaló, hogy az első azért nem fél a gyerektől, mert annak hasznát látja 16—12 éves korától kezdve, előbb otthon, később napszámban, a második pedig attól retteg, hogy földje nem lesz elég több család eltartására.

Nem kiáltó-e pl., hogy Baranyában, az egyke tipikus hazájában, egy- és ugyanazon járásban, Kislippón, a hol jóformán csak cselédek és napszamosok vannak, az 1901—10. évek átlagában 42·2 volt a születési arány, Vörösmarton pedig, a hol a cselédség csak negyedrésze az önálló gazdáknak, 21·4?

Kislippóéhoz többé-kevésbé hasonlóan magas és a helyzet megjavítására biztatónak látszó arányokat találunk Mónosokoron (41·2), Fejérmegyében Kisperkátán (40·8), Nagyperkátán (41·2), Ráczkeresztúron (49·7), Alsószentivánon (50·6), Nagylókon (46·0), Szolgaegyházán (49·1), Pázmándon (46·8), Tolnában Majsamiklósváron (45·9), Füreden (42·9), stb., mind oly falvak, a melyekben a mezőgazdasági cseléd- és munkáselem nagy túlsúlyban van, néhol szinte kizárólagos is.

Ezekkel szemben Baranya azon falvaiban, a hol a kisbirtokos-elem a túlnyomó, producál 14·8-es születési arányt is, Kiscsányban; előfordul ezenkívül még, hogy csak a legszembeszökőbbeket említssem, Zókon 16·6, Kővágószőlősen 17·9, Petárdán 20·3, Tolnában Nagyszékelyen 21·7, Sióagárdon 22·1-es arány is.

A születési arány emelésének egyik segítsége volna mindenesetre azoknak az akadályoknak elhárítása, a melyek objectivek, vagy legalább annak látszanak. E téren, a helyes birtokpolitikán kívül, — a melynek javító hatásáról még kérdéses, hogy néhány nemzedéken túl megmaradna-e — az egyke veszedelmének legjobban kitett falvak némi industriálisálása sokat használna. A víz és szél, eső teremthet hajtóenergiát

akkor is, ha szénnek szükében vagyunk, s vagy önálló apró üzemekben, vagy egymással kapcsolatos, sorozatos kis üzemekben sok, ma még nem eléggé culturált mezőgazdasági iparág fejleszthető volna a falusi életben is.

Egyes iparágaknak háziiparként művelése — előre szervezett értékesítéssel — szintén adhat munkaalkalmakat. Több allattartás több munkaerőt igényel, de többnek nyújt megélhetést is. A dohánygyártásnak, ennek a fölöslegesen nagy üzemekbe tömörített iparnak decentralisálásával a falvak egész sorát lehet munkához juttatni.

A falusi munkaalkalmak e szaporításának sohasem szabad azzal járnia, hogy a falut falusi jellegéből kivetkőztesse. De még ha ezt szem előtt tartjuk, akkor sem lehetünk abban az illusióban, hogy ilyen intézkedések gyorsan és egyetemeseen javítanának a születési arányszám alacsony voltán; a mint a csökkenés lassú folyamatú volt, úgy hosszú rendszeres munka kell ahhoz is, hogy a háborút megelőző arányokat meg tudják tartani, még hosszabb ahhoz, hogy az arányszám emelkedése érezhetővé váljék.

A munkaalkalmak teremtésén kívül azonban tervszerű propaganda-eszközök is alkalmasnak látszanak az alacsony születési arány ellen való küzdelemben. Propaganda-eszközök, de nem oly irányban, hogy a kevés gyermeklétszámot kárhoztassuk, hanem csak úgy, hogyha sokat dicsérjük és kiemeljük.

Adóbeli kedvezmények a többgyermekes családnak, a miről több államban volt már szó, budgetaris szempontból nagy veszteséget nem jelentenek s mégis a népben bizonyos hasznos irigységet keltenek a kedvezményezetttek iránt.

Pénzbeli jutalmaknak, kitüntető okleveleknek a népnek tetsző formaságok közt való átnyújtása, a módosabb községek kötelezése, a szegényebbek segítése arra, hogy évi budgetjükben mindig legyen valami összeg fölvéve a sokgyermekű családok jutalmazására: ezek látszólag mind kicsiny eszközök, valóban nem is nagy költséget okozók, de mind közrehatnak arra, hogy a többgyermekűek ne szégyenkezzenek, hanem büszkélkedjenek.

Ha a szegedi tanyákon a polgármester hintója megáll

egy sokgyermekű család háza előtt, hogy az évi jutalmat átadja, ha a szegény kis faluban a főszolgabíró maga keresi fel a kitüntetendőt: ezeknek a külsőségeknek előbb-utóbb meglesz a hatásuk.

A népszokás megfordításához a pszichológiai kulesot mindig abban kell keresni, hogy emeltessék ki az, a mit korábban gúnyoltak, s a hangulat kezd lassan megváltozni.

Lássák a kevés gyermekűek, hogy a nagy család kitüntetésben, segítségben részesül és boldogulni tud: s a menyecske már kevésbé pirul szégyenletében, s kevésbé fordul titkos eszközökhöz, ha áldott állapotba jut.

Aránylag nem nagy — de állandóan éber s a néphanulathoz mindig közelférközni tudó — szervezetre volna szükség, a mely a születési arányszám javításán dolgoznék s aránylag nem is nagy állami áldozatokkal.

Oly óriási érték azonban a megszületett és fölnevelt gyermek az állam gazdasági szempontjából, mindig, de különösen az elmúlt nagy vérvesztés után, hogy erre a leg-sötétebb pénzügyi viszonyok közt is meg lehet találni az áldozatot.

A népi erőnek egyetemes emelése a legjobb socialpolitika.

A munkajogoknak biztosítása, a munkásoknak kihasználástól való megóvása, általában a gyöngék védelme természetesen a főt felsorolt főfeladatok mellett az állam teendője lesz továbbra is, az állami igazgatás minden ágazatában, a részletintézkedések ezernyi apró változatában.

A dolgos munkáskéz az az erő, a mely kifosztott országunkon leghamarább segíthet; csak okos önzést tanúsít az állam, ha munkásait segítve olyan socialpolitikát üz, a mely a tömegeket emelve, vezetve, azokat éperejüvé és megértővé fejleszti.

BUDAY LÁSZLÓ.

ARANY VOJTINA LEVELEINEK KELETKEZÉSE.

A XIX. század irodalmi életének első nagy föllendülése a negyvenes évekbe esik. A huszas és harminczas évek szárnypróbálgatásai után az omlított évtized időszaki sajtójának hatása az életre, különösen Kossuth *Pesti Hirlapja* óta (1841, januárius) mind erősebbé válik. A politikai pártok a sajtóban vívják meg harcaikat, a lapok czimei és nevei pártjelszókká válnak és külön táborokat jelentenek. Ezt a jelenséget nemcsak az elmúlt háromnegyed század távlatából állapíthatjuk meg, tudatában volt ennek maga a kor is. Egyik részről dicsekedve, másik részről kicsinyelve nevezték el ezt az időt a «journalismus korának» (Garay, *Kisf. Társ. Évt. VI. 1844*); megállapították, hogy a «sajtó az új hatalom» (*M. Szépirod. Szemle, 1847, I. 253*), mely később negyedik vagy ötödik nagyhatalommá növekedett, sőt utóbb magát az «egyetlen világhatalommá» is kinevezte. S midőn irodalombölcseleti értekezéseket írnak az irodalom s az élet kölcsönös hatásáról, rendszerint a napisajtó veszi magára az *irodalom* nevének álarczát.

De maga az irodalom is, mely közvetlenül művészi célokat tűzött maga elé s csak közvetve szolgálta, támogatta és támadta a kor kérdéseit, a szépirodalom is az időszaki sajtó zászlai alá kezdett sorakozni. Ez legelőször természetesen a központban élő írókat toborozta össze, de lassan-lassan a vidéken élő, súlyosabb nevet is igyekezett a maga táborába gyűjteni, vagy legalább is ideig-óráig velük ékeskedni. Különösen a negyvenes évek «három divatlapja» jelentett három más-más tábor. A *Honderű* már külső megjelenésében is az aristokrata-conservatív szalont mutatta. Szerkesztője, báró Petrichevich-Horváth Lázár, közönségét, s a mennyire lehe-

tett íróársait is lehetőleg az előkelő, főúri körökben s a velük rokongondolkodású emberek között kereste. — A *Pesti Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre, eleinte ugyan a köznemesi «atyafiakra» pályázott, nemsokára azonban erősen a nép barátjává lett, s kitünő szimattal és üzleti érzékkal használta ki a mind erősebben uralomra kerülő demokrata áramlatot. Természetes, hogy a *Honderű* és a *Pesti Divatlap* békén nem élhettek egymás mellett, s a közönség legnagyobb épülésére nyíltan meg alattomban szúrták, csipték, marták, bunkózták egymást; ilyenkor még «Lazi báró»-nak tolla is megmegcsuszamlott, s a *Honderű* finom velinjén is akárhányszor meglehetősen «bundaszagú» stiluspróbákat lehetett olvasni. Az *Életképek* szerkesztője, Frankenburg Adolf, igyekezett a «juste milieu» embere maradni s lehetőleg mind a két táborból szedte híveit, főképen pedig azokra vetette szemét, a kik émelyedtek a *Honderű* mesterkéltné finomkodásától, de Vahot paraszti komázását sem tartották magukhoz valónak. Azért ő sem vonhatta ki magát teljesen a másik két folyóirat ellentétéből s innen-onnan egy-egy ütés az ő válla hegyét is érte s úgy járt, mint Ingady uram az «Elveszett Alkotmány»-ban.

A «három divatlapon» kívül állott, némileg fölötte érezte magát az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság íróköre, mely az irodalmat szentebb dolognak tartotta, semhogy olyan mérész kézzel lehessen hozzányúlni, mint a «három divatlap» jfjú óriásai tették. S mikor a Kisfaludy-Társaság a Magyar Szépirodalmi Szemlét, mintegy hivatalos folyóiratát megindította és szerkesztője, Erdélyi János, a szigorú igazság és pártatlanság végett a czikkeket csak névtelenül, mint régen az ország bajnokát csukott sisakrostélylyal, bocsátotta a porondra s fennállásának rövid egy esztendején végig számról-számra elsősorban a «három divatlapot» mosdatta — hét évtizednyi távolságból ítélve valóban igazságosan és pártatlanul — akkor természetesen úgy járt, mint a ki három tülekedő suhancz közt békebíró akar lenni, tudniillik közösen nekiestek s őt ütötték. Rövid időre fölújultak az *Athenaeum* és a *Figyelmező* harczai, melyekben Bajza volt az eszményi felfogás bajnoka s rendületlenül osztotta csapásait az irodalom küzdőterén. Megújult az az örökkévaló harcz a fiatalok s az öre-

gek közt — nem szorosán az életkorra értvén a két szót — mely mindig volt és mindig lesz; a harc a régi és új elvek, az érdek s az eszmény s mindazok az ellentétek közt, melyek az irodalmi életben vannak és melyeknek lenniök kell. Haszna belőle mindenképen az irodalmi életnek s magának az irodalomnak volt.

Ez az egészséges harc azonban félbeszakadt, mikor állami életünk nagy válságai elhallgattatták a művészetet, s az irodalom is teljesen beleolvadt 1848—49 küzdelmeibe. A fölszabadult sajtó csak igen kis mértékben követhette az irodalom eszményi céljait s a nemzetnek fontosabb érdekeit szolgálta. Majd 1849 júliusa végén teljesen megszűnik mindenféle irodalom. Elhallgat, elenyészik a napisajtó is, megszűnik minden élet s egy negyedévre beáll az a rettenetes időköz, melyet legmegrázóbban Vörösmarty rajzol az *Előszó* soraiban:

Most tél van és csend és hó és halál...

De még ugyanabban az esztendőben, melyben a világosi fegyverletétellel és Haynau vérengző bosszújával a nemzeti élet utolsó szikrája is elhűyni látszott, egynehány héttel az aradi vértanú után, 1849 november 15-én jelenik meg egy új sajtótermék, még pedig irodalmi napilap, Nagy Ignác *Hölgyfutára*¹ (egy napon az önkényuralom hivatalos közlönyével, a Magyar Hirlappal), biztató jelképen, hogy «nem halt meg, csak alszik itt az élet», s az irodalom álarczában szolgálta a szóhoz jutni nem bíró politikai életet. A következő, 1850-ik esztendő már élénk nyüzsgést mutat — már mennyire a békók engedték —; a legkülönbélebb irodalmi vállalatok versenyeznek egymással: lapok, folyóiratok, albumok, emlékkönyvek, anthológiák — bujósdi játszva a vizslaszemű cenzurával, mely nem győzött a sorokban s a sorok között vonatkozásokat keresni az elmúlt idők mellett s a fennálló «rend» ellen. Kitűnő példája ennek Szilágyi Sándor Proteuszerű irodalmi vállalata, mely négyszer-ötször eltiltva, más névvel, újra meg újra feltámad és példátlan merészséggel, sokszor nem is burkoltan ír a közelmúltról és a jelen-

¹ Szinnyei F.: *Nagy Ignác. Irod. Közl.* 12:486 (1902).

ről. (*Magyar Emléklapok, M. Írók Füzetei, M. Írók Albuma, Pesti Röpívek, Pesti Ívek*; I. Szinnyei F. Irod. 1:113.)

A *Hölgyfutár* volt az irodalmi termés legjobb fogyasztója. Irodalmi napilap lévén, igen sok anyagra volt szüksége s bár eleinte a legjobb nevek jelennek meg hasábjain, nem utasíthatta el, sőt elmetermékeik kiadásával biztatnia is kellett a «fiatalabb tehetségeket», a kiknek nem sok ösztönzés kellett s hova-tovább verseikkel, novelláikkal, vidéki leveleikkel annyira elárasztották a *Hölgyfutár* hasábjait, hogy csakhamar kiszorították, vagyis inkább kiűzték a költészet hivatott képviselőit:

«Szabad a vásár, most költő leszek,
Ugy is kipusztultak a czéhesek»
Kiáltád, s íme hogy bámul a hon
Égverdeső, merész tyuk szárnyadon!
Pegasusod befogja a futár is,
Gondolva, hol ló nincs, jó a számár is.

(Vojtina Lev. I.)

Ez azonban nem maradhatott annyiban. A szabadságharcz előtt folytatott harcztot, melyet a Szépirodalmi Szemle vívott a selejtes, hebehurgya, hivatástalan versfaragás ellen, 1850-ben Szilágyi Sándor *Pesti Röpíveinek* legkiválóbb munkatársai: Gyulai, Arany és Tompa újítják meg az Irodalmi Élet rovataiban. Gyulai Pál kezdi meg a támadást a *nyilas* jegye alatt, mikor a *P. R.* 3. számában (okt. 20. 90. l.) Barna Ignác *Szerelemhangok* cz. füzetkéjéről irván bírálatot, bátran és rettenthetetlenül szemébe vágja az igazságot a nagyoknak s a kicsinyeknek.¹ «Boldog isten hová jutánk! — kiált fel Barna Ignácznak kell képviselni a magyar lyrát. Régibb költőink megátalkodva hallgatnak, az ifjabbak közül pedig csak egy-kettő szólal meg a lapokban, vagyis inkább forgácsolja erejét. Semmi kilátás önálló művekre. Különös előítélet kapott lábra jelesebb költőinknél. Tetszenek magoknak elvonnulva, mintha e szegény nemzet már nem is volna méltó hozzájuk. Valóban jól megválaszták az időt. Csak hagyjunk használatlanul minden eszközt, melly még nemzetiségünk ápolására s a magyar elem szellemi emelkedésére fönmaradt.

¹ Sajnos, Gyulainak 1854 előtti bírálatai közül, pedig a legsúlyosabb időkben irattak, egy sem jelent meg újabban gyűjteményes kötetekben.

Csak vesztegeljünk tétlenül, hallgassunk mélyen és sóhajtsuk szomorúan: haldoklunk. Majd lesznek mások helyettünk s föl is fognak sóhajtani, csakhogy gúnyosan s egy szóval többet: már meghaltatok. Ezelőtt hetven évvel hasonló körülmények közt máskép cselekedtek a magyar írók. Szép e korra visszaemlékezni. Nehány szegény megvetett és üldözött férfi állja körül a haza oltárának elhagyott romjait...» s most Gyulai fájdalmas lelkesedéssel rajzolja a XVIII. századvégi megújulásnak, Kazinczy korának önzetlen, nagy, rajongo munkásságát; a saját kora íróit ostromozza, vágja a gúny, az elkeseredés szavaival, ösztönzi, nógatja a hazafiság forró szeretetével, ébreszti az alvókat, éleszti a csüggedőket, biztatja a hivatottakat, riasztja a hivatatlanokat. Valóban, lehetetlen megindulás nélkül olvasni az akkori súlyos idők e nagy emberének apostoli szavait, melyek soha azóta olyan alkalomszerűek nem voltak, mint mai nap. Mintegy függetlenképp bírálja Barna Ignác silány versecskéit, rámutat azokra a hiányokra és hibákra, melyek kora valamennyi fűzfapoétájának közös fogyatkozásai: üres tartalom, szánalmas külalak: ez körülbelül rövidre fogva a bírálat végeredménye.

Mig Gyulai ezt a keserű orvosságot nyújtotta íróinknak, hasonló hangulatból és hasonló czéllal írja meg Arany Vojtina I. levelét és elküldi Szilágyi Sándornak, hogy a *Pesti Röpívek*ben kiadja. Arany még nem olvashatta Gyulai cikket, mely a *Pesti Röpívek* október 20-iki számában jelent meg, mert az ő levele október 21-én kelt. A levélnek idevonatkozó részlete így hangzik: «Ez alkalommal küldök önnek a lap humoristico-socialistico-critico-satiricus részébe is valamit.¹ Iszonyú sok lerúdálni való állat kezdi rágni a bogácskórót Parnassus körül. Nem vagyok azon értelemben, hogy ezt hazafiságból túrnunk kell. Botot nekik, míg el nem rontják a közönség izlését, vagy el nem csömörltetik az összes szépirodalomtól. Hiszen inkább semmi irodalom, mint oly botrányosan infamis! Tisztelet a jóknak, de azon tehetség, sőt studium nélküli elbizakodott ficzkókat, kik csak úgy odavetve (mint T. [= Tompa] írja valahol) költőnek czimezik

¹ Arany e szerint Vojtina levelét a *Pesti Röpívek*nek *Caleidoscop* cz. rovatába szánta.

becses úri magukat, orron kell ütni. Ezzel nem ártunk, sőt használunk az ügynek. Fel ti jobbak, ti erősebbek: Augias istállója tele van.»

Tudvalevő, hogy Vojtina Mátyás Bernát Gáspár «irodalmi hajlamú» inasa volt, a ki gazdájának és társaságának nagy épülésére el-elkövetett egy-egy verset (l. Vadnay Károly, *Irodalmi Emlékek*. Kisf. Társ. kiad. 1905. 287. sk. II.). A halhatatlanság csarnokába voltaképp Jókai vitte egy szeszélyes álmokép leírásában: «Hol leszünk két év múlva? vagy három excollega Sibiriában» (*Életképek*. 1848. I. 681. sk.), melyben a fenyegető orosz betörés sejtelmével megírja Vahot Imre, Pálffy Albert és Nádaskay Lajos (a *Honderű* főmunkatársa) leendő életét Szibériában. Nádaskay kirándult Magyarországra, s hirt hoz Petőfiről, P. Horváth Lázárról, Lauka Gusztávról, Vasvári Pálról s az egész magyar életről a muszka uralom alatt. Vahot és Pálffy a többek közt ezt is kérdik tőle: «— Hát valjon Bernát Gazsi tót diákja hova avandzsizozott a muszka alatt? - Nagy ember lett ő, a' Sáros vármegyei spanyol. — Mikolás csár neve napjára írt egyszer egy köszöntő verset diákul, mellytől a' csár úgy megszepep, hogy tüstént maga eleibe hozatta 's félórai conversatió után annyira beleszerelmesedett: hogy rögtön kinevezze [!] udvari költőjének...» — Erre Bernát Gáspár az ő saját műfajú irodalmi formájában egy «Fresco levelet» írt Jókaihoz (u. o. 819. l.), a melyben hírül adja, hogy «Vojtina Mátyás emigrant Duduár a' jeruzsalemi szláv respublika extra-érdemiért vicekirálynak kiáltatott... Te kezdted meg a' játékot édes Mórom. Alig érinted csak amúgy küllőféresen azon nagy férfiúnak — ki nálam incognito koplal — halvány architecturájú állapotját: azonnal megfogamzik...» — A II. frescovelében (*Életképek*, 1848. II. 36) aztán a maga torzbohó módján előadja Vojtina életrajzát: «... 1811-ben... a' devaluatio esztendejében, éppen szüretkor pattant ki a' világra Vojtina Mátyás a' tótdiák... az én tótdiákom... a' sáros vármegyei spanyol... 's a' Jeruzsálemi szláv respUBLICÁNak impertinens vice királya... stb.» Maga Vojtina így mutatkozik be: «Sum Mathias Voytina, olim cosmopolit, quondam

kukta kapucinensis! nunc vero res nullius.»¹ — A sok furcsaság közt nem emlékezik meg ugyan költői babéraitól, de alakja az irodalmi körökben, különösen az Életképek olvasói közt — ezek pedig számosan voltak, hisz akkor már Jókai és Petőfi szerkesztették a folyóiratot — közismertté vált, s így nincs mit csodálni azon, hogy Arany a maga tréfás-gúnyos mezbe öltöztetett irodalmi tanácsait Vojtina ajkára adja két levélben, *Pesti Röpívek*, 1850, 6. sz. nov. 10 (164. l.) és 10. sz. decz. 8 (299. l. — ekkor már Pesti Ívek a folyóirat czíme). Arany az *Elegyes Darabok* előszavában (1867, márcz. 1.) ezt írja róluk: «*Vojtina levelei* egy a hivatlan dúdolókat elriasztó satiracyclus akart lenni. Megszántam szegényeket, hisz *magyarul* döngicséltek!² Még egyszer, évek múlva, zaklatott az ösztön, e modorban valamit írni; de már nem ostorozva, inkább tanítólag: s kezdém *Vojtina Ars poetikáját*. De kritikai lapszerkesztésem alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praëptorságom nem kell senkinek — jó, hát nem kell.» De azért, bár nem Vojtina czéjére alatt, más-más alakban és hangban egész pályája folyamán, hol szatírával, hol humorral, nem szünik meg az irodalom, kivált a verses költészet kinövéseit pellengérré állítani, hol pedig komolyan, jóindulatú tanácssal irányítani. (Főleg ezek: *Bolond Istók* I. 48, 49 (írta 1850 első felében), *Év kezdetén* 1851, *A kis pokol* 1851, *A költő hazója* 1851, *Domokos napra* 2. vsz. 1851, *Poetai recept* 1852 — eredeti czíme: «Töredék», tehát szintén hosszabbnak indult —, *Alkalmi vers* 10. vsz. 1853, *A sárkány* 1853, *Dal és öt forint* 1855, *Írjak ne írjak* 1856, *Az új magyar költő* 1859, *Br. Kemény Zsigmondnak* 1865, *Kosmopolita költészet* 1877; — látnivaló, hogy főleg az 50-es évek elején «zaklatta — ilyenekre — az ösztön.»)

Arany tehát *Vojtinát* az Életképeknek Jókai—Bernát-féle közleményeiből vette. Különösnek tetszik azonban, hogy első megjelentekor a czim: «*Vojtina Gáspár levelei* Andris

¹ V. ö. Bernát Gáspár: *Fresco-képek*. II.: *Egy bukott diák kalandjai*. (1851.)

² 1850-ben még ez sem mentség a szemében!

öcséséhez», holott az Életképek *hitelesen* Mátyásnak nevezik. Ez a látszólagos hűtlenség, mely nem vallana Aranyra, csak úgy magyarázható, hogy a költő akkor Bernát Gáspár keresztnevét ruházta rá az inasra, hogy vele mintegy a furcsaságairól híres gazdát is megörökítse. A későbbi kiadásokból azonban elhagyta a keresztnevet.¹

Ugyancsak nem olvassuk a kiadásokban a jeligét sem: *Motto*: «... fungar vice-baculi.» Ez nem egyéb, mint Horatius Ars poeticája 304. sorának paródiája: «... fungar vice, cotis, acutum reddere quæ ferrum volet exsors ipsa secandi» (hadd legyen tisztém, mint a fenkőé, mely arra való, hogy a vasat élesítse, bár maga vágásra alkalmatlan). A megváltoztatott jelige: «fungar vice-baculi» Aranynak kísérő levelére utal: «Botot nekik...» s kifejezi a költeménynek nemcsak szatira voltát, hanem a szatira fokát is. — A II. levél jeligéje alatt még ezt is olvashatjuk: *Variatio*: «kinek nem inge, ne vegye magára», nyilván avval a célzattal, hogy Arany a fiatalabb költőnemzedék nem minden tagját tartotta hivatlannak, tehát «botra» érdemesnek.

Tartalmilag az I. levél néhány bevezető sor után, melyben Vojtina az ő Andris öcsésének irodalmi vállalkozásán méltán bámul, a negyvenes évek vad zsenijeit jellemzi, kik iskolázatlanul, tanulatlanul tódultak az akkoriban új és ezért könnyű babért ígérő írói pályára. Például vették a nagy lángelméket, kik vagy nem tanultak, vagy az iskolával holmi összeütközésbe kerültek, miről sok adoma szól (Kisfaludy Károly kalamárisa, Shakspere özbaklopása, a parasztivadék Burns,² a esizmadia Hans Sachs, a mézszárosfiú Petőfi) s ennyit elégnek tartottak írói képesítésül. Olvasták az újabb költőket, a folyóiratokat (*Vasárnapi Ujság*, Kolozsvár 1834—48, a «három divatlapot») és hol verssel, hol prózával boldogították a szerkesztőket, a kik azonban nem adták ki remekeiket, sőt a szerkesztői üzenetekben «meg is térdelték galádul» a nagyratörő szerzőket. Ám a forradalommal megváltozott a helyzet; a «czéhesek» elhallgattak s a *Hölgy-*

¹ Tompa szatirikus válaszában is: *Válasz Vojtina Gáspárnak, Andris öcsésétől.*

² L. Arany Ö. M. 11: 449 sko.

fulár (a szövegben pusztán *fulár*, 97. sor) megnyitotta hátsábjait az új nemzedéknek. Vojtina tanácsa már most az, a fiatal költő írjon «verset sokat! legyen bármi bolond», hogy neve minél gyakrabban forogjon az olvasó szeme előtt. A vers «szellemi» része, a tartalom mellékes; a «testi része», a vers, ez látható, ezzel van egy kis «gépszerű» dolog, a mit el lehet sajátítani. Mindenekelőtt olyan szavakat válasszon a költő, miket a közönség, esetleg maga a szerző sem ért:

Mert, a minek értelmét nem tudod,

A szó mindenhová illeni fog.

(127—128. s.)

Ez emlékeztet Mephisto szavaira, Goethe Faustjának leczke-jelenetében (I. 1995. sor):

Denn eben wo Begriffe fehlen,

Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.

De a «testi rész», a vers se okozzon sok gondot az ifjú költőnek; vesse félre az avúlt, vaskalapos szabályokat s főleg az úgynevezett jó rimmel ne vesződjék sokat. A költemény többi része ezért a verseléssel, szorosabban a rímeléssel foglalkozik.

A rim kérdése erősen foglalkoztatta a negyvenes évek költőit és elméletirőit. Bírálatokban és értekezésekben mindúntalan ráterelődik a figyelem. Az Athenæum nagyon megszigorította a szabályokat, az almanach-költők pedig (a Bajza nyomán járók, pl. Császár, Kunoss) valósággal elszegényítettek a gyakorlatban a magyar rímelést. Nem csoda, hogy a népköltés egyre erősebben érezhető hatása mindúntalan rést ütött a korlátokon s az újabb költők, régibb nagy példák után is indulva (Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty) nem törődnek a pongyolaságnak ellenük emelt vádjával, hogyha igen, szembe és pörbe szállnak vele.

Az elmélet nem nagyon tudott szilard alapot teremteni; érezte a régi szabályok szűk voltát, de tágítani rajtuk nem mert. Toldy Ferencz föl is panaszolja ezt: «...fájdalom, hogy még eddig a' nyelvünkben, mint minden nyelvben, meglevő *saját mértéket* és *rhythmust* ki nem lestük, nem szabályoztuk, verseinket minnyelvünkhöz 's lelki hallóérzékünkhöz illőbb lejtéssel nem kezdtük alkotni; fájdalom, hogy a' *rím*' dolgát teljes empiriába engedték süllyedni, a' helyett

hogy annak, nyelvünk' tulajdonaiból keletkező saját csinjait kifejtettük, 's ekkép verseinket azon kényes és kevély díszszel igyekvénk vala felruházni, mellyre olly nagy mértékben képes.» (Szépirodalmunk' jelen állapotjáról 's néhány jámbor ohajtás. Felolv. a Kisf. Társ. 1843 febr. 6-iki közülésén; l. Kisf. Társ. Évl. IV. 1844.) Erre maga is kísérletet tesz (*Eszmék a' magyar verstan' átalakításához*. Felolv. 1844 febr. 1. Évl. VI. 1846); próbálja a magyar vers időmértékét megállapítani s a rimet is érinti. Közben megjelenik Fogarasi János Művelt Magyar Nyelvtana (1843), mely a Rajnis Kalauzában csíráként szendergő gondolatot: a *magyar vers időmértékét*, rendszeresen kifejti s megállapítja: hogy «A magyar népdalokban uralkodó versmérték: a lengedező (—○○—) és ellentéte: a toborzéki (○○—)» (368. l.). A rimelésben, erősen német hatás alatt (Schmitthenner, Kleinpaul), még eléggé szorosra fogja a korlátokat, bár a mássalhangzók azonosságá mellett megengedi rokonságukat is és (megint német példára) *hím-*, azaz egytagú, meg *nőrímet*, két- és többtagút különböztet meg.

Fogarasi elméletét eleinte nem nagyon veszik tudomásul (talán azért, mert egy nyelvtan függelékeként jelent meg) s csak akkor vált ismertebbé, mikor a Szépirodalmi Szemle egy névtelen ismertetője (nézetem szerint Erdélyi János) fölhívja rá a figyelmet és czikke végén három tételbe foglalja Fogarasi elméletének velejét. E tételek közül az első a legfontosabb «A magyar lassubb dalok hoszu soraiban (melyek 8 vagy 7 tagból állanak) uralkodó láb a lengedező, mely vagy legelül, vagy kéttagu felütés után áll.» (*Szépirod. Szemle* 1847. I. 197. márcz. 28: «A magyar népzene és versmérték.») A *Szépirodalmi Szemle* 307. lapján egy bírálat folyamán újra hivatkozik erre és alkalmazza a szabályokat.

Nagyon serkentőleg hatott a verselmélet iránti érdeklődésre az a körülmény, hogy 1847-ben a *Nemzeti Könyvtárban* megjelent Csokonai Minden Munkáinak második fele,¹ s benne alapvető értekezése: «A magyar verscsinálásról kö-

¹ A czímlap szerint 1844-ben, de a 28. ívtől kezdve végig, valamint az életrajz Toldy Ferencz tollából 1847-ben; l. *M. Szépirod. Szemle*. 1847. II. 422.

zönségesen» (804. l.).¹ Továbbá előkerült Kazinczy Gábor irattárából Csokonainak Kazinczy Ferenczhez intézett levele Dayka verseiről, teli alapos és értékes verstani megjegyzéssel (*asszonyi cadentia, hím cadentia*); evvel a levéllel mintegy kiegészül Csokonai verstani értekezése. A levelet Toldy a kiadás megszerkesztésekor elveszettnek hitte (l. életrajz LXIV. l.); előkerültekor rögtön kiadták a M. Szépirod. Szemlében (1847. I. 21).

Ugyancsak 1847-ben bőven és nyomatékosan szól a magyar versmérték mennyiségi voltáról, tehát Fogarasi értelmében, Erdélyi János a *M. Népkölt. Gyűjtemény* II. kötetéhez függesztett értekezésében (469. sk. ll.; felolvasta a Kisf. Társaságban már 1846 okt. 31-én). A tárgyalás feltűnő hasonlósága miatt hiszem épen, hogy a Fogarasi-elméletnek Sz. Szemle-beli ismertetését is ő írta. Az értekezésnek a rímre vonatkozó legfontosabb része a következő: «Rím dolgában nyelvünk szegénynek mondható, s ha szigoruan felvesszük, a képzők és ragoknak ugyanazonossága miatt legtöbbször csak *azonos* rímeink vannak. Mindazáltal a rímek szükségére... abból látható, hogy... a népköltészet, ha... rímet nem kap, azzá fogad affélét, s megelepszik hangrímekkel (*assonanz*) is... Egyébiránt tökéletes rímeltetést talán egy nép költészete sem mutathat, mert rendesen más a tudósok nyelve, más a népé; s így amazok betű után mérik a rímet, ez pedig hallása szerint, s egymástól el nem térniök lehetlen. Mind e mellett bőven pótolná rímsegénységünket egyfelől az *assonanz* használata, másfelől a zenei mértékezés.» (474. l.)

Ez időbe esnek továbbá azok a támadások, melyek Petőfit a finomkodó szalon-költők és -kritikusok részéről érték. Egyebek közt verselését is mindúntalan megrójják: «A' technika Petőfinél, általán véve, rossz az elszomorodásig. Ő nem ügyel semmire, csak gondolatára, melly épen tollára jő. Mérték, rím, verssor, nála kicsinységek, semmik; gyakran ír alagytát trochæusokban, csintalanságokat jambusokban, 's rímelt, mint még a' boldog emlékezetű Czeglédi István sem tévé...» (l. *Petőfi Napjai* 134.) «... rossz rímek, külforma

¹ V. ö. Csokonai V. Mihály verstani nézetei. Bpesti ev. főgimn. értesítője. 1899 és kny.

tökéletlensége... feltűnik... *verset és szerzett, koromban és gyalogoltam, rímek döcögnek.*» (Pet. Nap. 178.) Erre írta Petőfi azt az Előszót, melyet költeményei 1847-iki kötete elé szánt, de végül mégsem adott ki. Ebben a fővadás közül a verselésre tett gáncsokra is válaszol: «Ezen uraknak a magyar rímről és mértékről fogalmok sincs. Ők a magyar versekben latin metrumot és német cadentiát keresnek, s ez az én költeményeimben nincs, az igaz, de nem is akartam, hogy szorosan legyen. A magyar mérték és rím még nincs meghatározva, ez még ezután fog, ha fog, kifejlődni és meghatároztatni, e szerint róla nekem sincs tudatom, de van sejtésem... az ösztön vezet, s a hol ők engem rím és mérték dolgában a legnagyobb hanyagsággal vádolnak, talán éppen ott járok legközelebb a tökéletes, az igazi magyar versformához.» (Petőfi ismeretlen kéziratai. 1908. 16. l.) Új kötetének névtelen bírálója (Pulszky Ferencz, Szépirod. Szemle 1847 I. 277) ismét a verselés tökéletlenségét veti szemére: «Formájuk... pongyola, a rím sok helyütt csak assonancz által van pótolva, mértéket senki ne keressen bennök...» és csillag alatt a következő magyarázatot fűzi hozzá: «Az assonancz, mely a spanyol költészetben oly nagy szerepet visz, nálunk sem ismeretlen ugyan, de mindig csak, egyes rím pótlásaként szokott használtatni, még Vörösmartynál is, pedig ilyenkor csak hamis rímnek látszik és gyakran fülsértő, a hangzatos magyar nyelv pedig éppen nem ellenkezik az assonanczok törvényeivel...»

De nemcsak Petőfit éri a vád, hanem Tompát is. A Sz. Szemle 1847. I. jan. 24-iki számában (59. l.) a névtelen bíráló (= Erdélyi János) megrójjá a pongyola forma miatt: «Tompá nem csak tárgyat, hanem formát is a néptől látszik kölcsönözni... annyira, hogy a népihez való nagy ragaszkodása még hibába is vitte őt. Ugyanis széltüben használt efféle rímeket: *mert, ment; ekkép, eredetél... marall, darab*... s használja pedig ezeket a nép után, mely nem ismeri a nyelvet írásból, hanem csak hallomás után, mi írónak már nem szabad.» Látnivaló, hogy ezek a fogalmak: *rím-szegénység, assonance, szemnek írt és füllel hallott rím* valóságos közhelyekké váltak a verselméletben.

Ez előzményekhez fűződik Vojtina I. levelének a rímről szóló része, csakhogy nem a kritikusok, hanem a költők: Petőfi és Tompa felfogása és gyakorlata szerint.

Szükség továbbá versbe néha rím.

Mindegy ördög, ha nő az, vagy ha hím... (129—130. sor.)

Ez a megkülönböztetés akár Csokonai leveléből, akár Fogarasi szabályaiból származhatik.

Igaz, hogy rím bőven nem telik...

Erdélyi értekezésének és Pulszky Petőfi-bírálatának visszhangja.¹

Lelnek biz azt, a kik nem restellik —
És holmi rosz rímnél becsesb zománcz
A versen a szép csengő *assonance* [!],²
De ez utóbbi szót, nem is csoda,
Nem minden bikficz érti, micsoda:
S ha p betűnek b viszhangja lett,
Fülét csováolja a rosz rím felett.

Ez ismét Erdélyire és Pulszkyra utal.

Azonban itt *szabály* van: te, zseni,
Nem fogsz szabálylyal küzdeni...

Ez már világos célzás Csokonaira, a ki a *sarkalatról: rím-ről* 14 szabályt állít fel.

Te *ugyanazon* szót hangoztatod

«Nem vesszük bé cadentiának, ha mind a két sornak sarkalata ugyan egy szó»: Csokonai 6. szabálya.

Mint a Tinódi százötven *valá*-ja...

«a Toldi Miklós verseiben 20, 30 sor is egyvégtiben *vala* szón végződik.» (Csokonai 8. szab.) Tinódi és Ilosvai itt egyre megy s Arany ugyancsak ismerte mind a kettőt.

«Kezére — tetejére, képzetére»
És még ezer hasonló *ára, ére*

«Pöcsnak az ifjui verseiben 10, 12 sornak is mind *ára ára* a cadentiája.» (Csokonai 8. szab.)

Vagy *látás, hallás, szaglás* és *tapintás*:
(Mire én e rímet csapom: *Amintás*).

Ez az *Amintás* pedig nem egyéb, mint Tasso pásztorjátéka, melyet Csokonai fordított, s a mely az 1844—47-iki Schedel-féle kiadásban is benne van a verstani szabályokkal együtt.

¹ Arany járatta a *M. Szépirod. Szemlét*. Ö. M. 11: 25.

² A *Pesti Röpirvek* szövegét idézem.

A 173. sorban említett magyar assonáncz: *darab-farag*, Kölcsey: Vanitatum vanitas-ából, Aranynak ez igen kedves költeményéből való, melyre a rímelés szempontjából később is hivatkozik, a Br. Kemény Zsigmondhoz (1865) írt verses levélben (10. vsz.):

Tanulnának Kölcseyntől
És más régibb bölcseyntől:
«Phidiasz a mit farag...
Berovátkolt kődarab.»

Hivatkozik rá Erdélyi Jánoshoz írt levelében is (Ö. M. 12: 96), mely különben is Arany verselméletére igen fontos. Benne van megrováskép Erdélyinek Tompa-bírálatában is.

Mert szemnek irunk, a *fül* második
Érzés, gyakran hibáz, hamarkodik
Csak angolul nézhetni illyet el
Hogy *bird*-nek *sword*, *moan*-nak *alone* felel.

«egyáltalában a hang kiejtésére, vagy is a pronuciatióra szoktunk vigyázni, nem pedig arra, a mint a betűk írónak». Csokonai 10. szabálya, melyhez képest Erdélyi *írott ríme* az idézett Tompa-bírálatban hanyatlást jelent.

Ezután Arany, azaz Vojtina rövid záradékkal berekeszti ez első epistolát:

Jövöre többet, jobbat is talán,
Hogy emlékezzél néha néha rám.

Itt fülébe csendül az embernek Petőfi levelének (István öcsémhez) második sora.

Hogy Vojtina *hitele* annál nagyobb legyen, az aláírás így szól: «*Közli A.... J....*»

A záradék világosan mondja, hogy Arany a II. levelet nem írta egy időben az I-vel, hanem később. Az I. minden-estre a Szilágyihoz intézett, október 21-én kelt levél előtt.

Mint részben Aranynak Vojtina I. levele, úgy Gyulai Barna-bírálatának befejezése is Erdélyinek értekezésén és Pulszky Petőfi-bírálata idézett részén alapul: «Külső alakban semmi összhangzás, igen kevés csín. Az assonanceokat (!) is igen szabadon használja. Ezt rímsegény nyelvünkben Petőfi hozta divatba, s Erdélyi ajánlá néhány népdalt mutatván föl. De mind Petőfinél mind a népdalokban a rimet majd avval rokon összhangzás pótolja. És ez is a valódi assonence (!).

A magánhangzónak a legtöbbször egyezni kell, s a mássalhangzónak rokonoknak lenni, mint *t d, k g, b r* [olv. *p*] stb.»

Egy időben Aranynak okt. 21-i küldeményével (Vojtina I. lev. s a kísérő sorok) többen is tiltakoztak a füzfapoétáknak a magyar irodalomra zúduló tatárjárása ellen. A P. R. dec. 1. számában (284. l.) a szerkesztő jegyzetben ezt írja: «Egy napon körülbelül négy hét előtt [tehát november elején, az ország négy különböző részéből négy levelet kaptunk, négy költőtől, kik mindnyájan egy dologban szólalának fel. Azon barátunknak, ki a bírálati rovatot kezelé, mutattuk azokat. Ez ösztönzé őt a következő cikk írására, s ösztönze bennünket annak kiadására . . . lehet, hogy fog azok közt . . . i. a Hölgyfutár poétái közt egy-kettő lenni, ki megtér . . . s lelép azon térről, hol számára koszorúk aligha teremnek, ha úgy folytatja mint megkezdé, s nem teszi azt studiumává, melyet amollyan meztlábos műkedvelői működés által csak meggyaláz». — A négy levélíró költő közül kettőt ismerünk; az egyik Arany, kinek okt. 21-i levelét fentebb idéztem, a másik Tompa, aki okt. 22-én Szilágyihoz intézett levelében öntötte ki bosszankodását: «Egyébiránt is nem nagy öröm azon csürhenép közt állani, mellyel az újabb időben kegyetek (szerkesztők) az irodalmat ellepeték, fáj az ember lelke, ha látja, hogy minden meztlábos kamasz otthon érzi magát a szépirodalmi téren; s confidens impertinentiával akar ott helyet foglalni, olly nyomorú silányságokkal, minőket 1817-ben irtak a *magyartársaságokba* összeállott syntaxista gyerekek. Különösen teremtettek önök néhány úgynevezett poétát! Meggazdagították a költői irodalmat néhány szekér verssel, ollyannal, hogy mindkettőért az isten legyen, ha lehet, irgalmas kegyeteknek tisztelt barátom!» (P. R. 285; v. ö. még Tompa ÖK. 1885. I. 363., s a Szász Károly tollából eredt, bevezető életrajz XXVI. lapját; Kéky Lajos: *Tompa* 104. l.; Váczy János: *Tompa* 94. l.) E levelekhez fűzi a bírálati rovat vezetője, a *kis nyilas*, Gyulai Pál a maga cikkét: *A Hölgyfutár poétái* (P. R. 284.), s ebben könyörület nélkül szétüt a hivatlan lantpengetők közt. Méltányolja ugyan a Hölgyfutár érdemét, hogy közvetlenül bukásunk után mert lapot indítani, s vele «a magyar irodalom és nemzetiség

érdekeit» szolgálni . . . «De mindezen s még más érdemek méltánylása mellett sem tudjuk neki soha megbocsátani, hogy lapját, mely nem rég az egyetlen szépirodalmi volt, közlönyévé engedte aljasíttatni egy olly költészetnek, mely a magyar Parnaszt mindinkább igyekszik szemétdombbá és állatlegelővé változtatni.» — Az egész czikken végig érezni Vojtina I. levelének hatását, mely nemcsak gondolatban, felfogásban, hanem még szavakban is nyilvánul. Hogy annál nagyobb nyomatékot adjon szavának, a név megnevezése nélkül Arany-nak és Tompának Szilágyihoz írt leveleiből közöl egy-egy részt, annak bizonyosságául is, hogy a Pesti Röpívek szerkesztőségét nem irigység vagy versengés ösztönzi, hanem tisztán az ügy buzgalma, s hogy felháborodásában nem áll magában, hanem a jóízlésű költők és írók közérzületét fejezi ki. A támadásra természetesen felelt a Hölgyfutár, de ez már kívül esik tanulmányom keretén (v. ö. a fentebb idézett Tompa-forrásokat).

* * *

Vojtina II. levele megiratásának alsó időhatárát szintén meg lehet állapítani. Bekezdése ismét gúnyos rajza az elburjándzott korcsköltészetnek:

Minden szemét vers egy-egy drága kincs . . .

Gaszt ápolni hűn

Hazafias tett: gyomlálgatni bűn.

Azért előre mindenféle dibdáb,

«Hanczúzni a Parnasszuson mezitláb!»

(Mint egy barátom írta valahol,

Ki csürhe közt nem örömet dalol.) *Pesti Ívek.* 299—300.

E sorok költői visszhangjai Tompa Aranyhoz írt levelének (1850 okt. 27.), mely néhány nappal utóbb kelve a Szilágyihoz írtnál, szinte szószerint való ismétlése neki.¹ Egy rövid mutatóanyag igazolja ezt. «Soha sem láttam annyi gaszt és szemetet az irodalomban kivált a költőiben, mint jelenleg van! mezitlábos kamaszok hanczúznak [!], honn érezve magokat; [!] a jól mívelt téreken. Hová fog ez vezetni? Vagy odajutottunk s estünk vissza: hogy minden idétlen gagyogás érdem, mivel magyarul van? szomorú volna!»

¹ Pákh Albertnek is majdnem szórul-szóra ezt írta. (L. Arany, Ö. M. 12: 86.)

A szövegnek szó- és kifejezésbeli egyezései kétségtelenné teszik, hogy Arany Vojtina II. levelét Tompának okt. 27-i levele után és közvetlen hatása alatt kezdte írni, hiszen hivatkozik is rá: «Mint egy barátom ír valahol»; belevesz néhány érzést saját, okt. 21-én Szilágyihoz írt leveléből; továbbá Tompának *Divatos költő* című satirájából az önérettől dagadó «Mi költők!» felkiáltást. Felhasználja Gyulai Barnabirátát (P. R. 91.): «legszembeötlőbb reminiscentiák Bajza-, Vörösmarty- és Garayból»:

ez s amaz jó emberünk
Költői mondatára ismerünk;
S ujjal mutatjuk; ezt tudom kié...
Vörösmartié,
Garai, Bajza vagy Petőfié...

(Vojt. II. 81. skv.) «divat... cæsuratlan, durva csattogó jambusokban írni» (Gyulai, P. R. 91.):

Ki jámbusokban ír, (kivált komoly
Verset) cæsurát ne tegyen sehol;
Jámbust pedig csak ott ejtsen belé
Hol semmikép el nem kerülheté (104. skv.)

Azok az égbekiáltó sületlenségek, melyeket Arany példakül idéz, bizonyára ama poéták «remekeiből» vannak összeválogatva; így tesz később a Vojtina *Ars Poeticájának* bekezdésében:

Tele vagyok, dallal vagyok tele,
Nem, mint virággal a rét kebele.
Nem mint sugárral, csillaggal az ég...

ez pedig nem egyéb, mint Tóth Kálmán egyik — kissé dagályos — versének módosított idézése:

Teli vagyok dallal, mint csillaggal az ég,
Teli vagyok dallal, mint sugárral a nap...
(Költ. 1854. 109. l.)

pedig Tóth Kálmánt «az Arany János iskolájából» valónak mondták az egykorúak (*Új Magy. Múz.* 2. évf. II. 455.)

Azok a megjegyzések, melyek itt újra előkerülnek rhythmusról, assonance-ról, rímről, a magyar vers időmértékéről, ép úgy Fogarasira és Erdélyire utalnak, mint az I. levélben. Az előbbieket után részletesen minden mondat forrására utalni, azt hiszem nem járna haszonnal, mert új eredményre nem vezetne. Van azonban egy része a II. levélnek (178. skv. sor),

melyben rosszalja az értelem átvitelét [enjambement],¹ mely összetöri a mondatot:

Midőn te így írsz: «A leányka hön
Fohászkodék || és sírva a mezőn
Bolyonga; || fürti közt lebegve méla
Szellő susog || ...
ez neked jó, meghiszem,
De mintha sással metszenéd fülem.

ez nézetem szerint nem egyéb, mint újdun átültetése Kölcsey-Szemere «A' Lant» cz. versének, melylyel a Mondolatra való Feleletben (77. l.) kigúnyolják a Rim-Kovácsnak ilyenmő verseit.

A levél végén pedig e két sor:

[fáradsággal], ha méltóbb helyre fordítád,
Megkapálhattad vón' kukoriczád

paraphrasisa Kazinczy A' nagy titok cz. xeniájának (Tövisek és Virágok):

Szánts és vess, 's hagyjad másnak az áldozatot.

* * *

Fejtegetésem eredménye tehát a következő: Vojtina I. levele 1850 okt. 21-ike, Szilágyi Sándornak írt levél előtt keletkezett; a II. pedig, okt. 27-e, Tompa levele után. Okúl szolgáltak a Hölgyfutár poetáinak s' hozzájuk hasonló vad zseniknek versei (a Hölgyfutárt Arany úgylátszik tisztelet-példányul kapta már elejétől fogva, l. Ercsey 56., 68.); ösztönzésül pedig Erdélyi János Értekezése a népköltészetről, Fogarasi verselmélete, a M. Szépirodalmi Szemle idevágó cikkei és tanulmányai, Csokonai verselméleti fejtegetései.

A mit Arany Vojtina két levelében a tréfa «mézével kenve a csésze ajkait» előad a rimelésről, azt úgylátszik nyomban, komolyan és tudományos készüllettel is megírta: *Valami az assonanceról* cz. értekezésében, melynek első fele a *Pesti Röpívek* utolsó füzetében Vojtina II. levelével ugyanabban a számban jelent meg (decz. 8.). Természetesen nem elégszik meg a megelőző irodalom eredményeinek összefoglalásával, de nem is más népek poetikája szerint határozza meg az

¹ Újabb költőink, például Babits, Tóth Árpád szándékosan keresik az értelem átvitelét, különösen mert új rímek megzendítésére ad alkalmat; ezt elméletileg ki is mondják: v. ö. *Nyugat* 1917. II. 979.

assonance-ot, hanem «a mint én — úgy mond — nyelvünk természetéből s a nép költészetéből magamnak elvontam». Hogy azonban ez az értekezés Vojtina leveleivel egy töről hajtott, mutatja a keletkezés idejének azonosságán kívül a bevezetésnek az a valósággal ingerült hangja, mely egyezik okt. 21-iki levelének felháborodásával és Vojtina leveleinek sokszor metsző iróniájával: «hiszen pongyolaságban alább már nem sülyedhetünk: a mostani állapot valóságos botrány». Hogy a szerkesztő, Szilágyi Sándor mily örömmel fogadta Arany tanulmányát, mutatja, hogy a *Szerkesztői Telegráf*-ban külön felhívja az olvasók figyelmét: «Arany János úr biztosítani sziveskedett, hogy ezentúl prosai dolgozataival is gyámolítandja azt» (t. i. a folyóiratot); esakhogy a P. R.-et végleg eltiltották, úgy hogy az értekezés másik fele már meg sem jelenhetett itt, hanem újra és egészen az Új M. Múzeum 1854-iki folyamában. A rímről aztán Arany áttért további verstani megfigyelésekre, melyek 1856-ban *A magyar nemzeti versidomról* írt korszakalkotó tanulmányában jutottak kifejezésre.¹

* * *

Legyen szabad végül e fejtegetésekhez még egy megjegyzést fűznöm. Én kétféleképen szeretem és a mennyire módomban van, szoktam irodalmi műveket olvasni: először az író összes munkáinak gyűjteményében s aztán első megjelenésük helyén. Az összegyűjtött munkákban főleg az író lelki világának teljességét, egyéni fejlődését kapom meg, az írónak arczképe bontakozik ki előttem: ha pedig az első megjelenés helyén, folyóiratban olvasom, akkor inkább a költemény kora tárul szemem elé, törekvéseivel, küzdelmeivel, kis és nagy ellentéteivel, nyilvánvaló és titkos rúgóival, mintha annak az időnek vére lüktetését tapintanám. Összegyűjtve, mintha egy bokrétának, szálon szedett, egynemű virágját szemlélném; amúgy pedig, mintha a virágot kint látnám a

¹ Tompa satyrikus válasza: *Válasz Vojtina Gáspárnak Andris öcscsétől*, mely a megszüntetett Röpívekben már nem jelenhetett meg, nincs felvéve Tompa négykötetes gyűjteményébe, azonban a negyedrétű egykötetesben megvan.

maga termő talaján, a többi virág, fű és dudva közt, mely vele együtt ugyanabból a televényből sarjadt.

Például mi más Petőfinek *A király esküjét* költeményei gyűjteményében olvasni, s mi más az *Életképek* 1848-as kötetében, azokon a szenvedélyes, izzó lapokon, melyeknek minden betűje összhangban van Petőfi versével. Amott szertelen, szónokias, műfajilag elhibázott balladának ítéljük; emitt szószólója korának, hangja is igaz és őszinte, beleillik idejének harsogó zenéjébe és megértjük, élvezzük; a költeménynek megvan, hogy úgy mondjam, a maga *acusticája*, mely másutt elvész, megsiketül. — Aranynak *Ősszel* cz. költeményének hangja mindenkor megkap, de mennyivel inkább lelkünkbe markol Ossian ködös, homályos éneke, mikor a *Pesti Röpívekben* olvassuk Szilágyi Sándor vezérczikkei, Jókai novellái, Tompa, Gyulai, Szász Károly, Garay, Vajda János, Tóth Endre hasonló hangú költeményei közt, hozzávéve a *Caleidoscop* cz. rovat tarkaságát, hol komoly hírek, fulánkos élczek, burkolt czélzások, idéetlenek látszó, valójában pedig nagyon is időszerű, keserű tréfák közt ott kavarog 1850-nek tehetetlenséggel és szívós ellenállással, lemondó reménytelenséggel és törhetetlen reménnyel telt levegője; hol egyes betűk, jelek és álnevek alatt nagy és drága nevek rejtőznek, miket akkor minden gyermek ismert. Érezzük és halljuk e lapokon a földre tiport nemzet keblének erős zihálását; de érezzük, hogy él és fel fog támadni. — Mondom, az egykorú folyóiratok lapjain sokkal inkább érezni az irodalmi művek élő voltát, míg a később készült gyűjteményes kiadásokban gyakran megüt már a herbariumok növényeinek melancholikus, fonnyadt illata.

Így bontakozott ki előttem Vojtina leveleinek jelentősége is, mikor azt a talajt megösmertem, melyben gyökerük finom szálai szerteágaznak, melyből életüket és létüket szívták.

TOLNAI VILMOS.

FÖLDOMLÁS.

Rám egy kis örökség szállt édes apámról,
Valamicskét én is megvontam a számtól.
Sanyarú munkában folytak le az évek;
De kevésre mentem,
Mivel nem születtem
Zsugori zsobráknak, élelmes üzérnek.

Nem is vágytam soha kincsre, gazdagságra,
Nem vert meg a bírvágy szomorú vaksága.
Nagy vagyon és nagy gond válhatatlan társak.
Csakis annyit kértem,
Hogy küzdelmes éltem
Legvégén legalább gondokat ne lássak.

Álmodoztam nyájas, szép alkonyi égről.
Gondnélküli békés, boldog öregségről.
Hiszem: ha napomnak napszámja lezárul,
Csend s nyugalom vár ott,
Mint mikor a jármot
Leakasztják este az ökör nyakárul.

Gyermekkorom óta érzékeny szivemben
Kötelesség benn-tört tövisét viseltem
Rám szakadt a gond és felelősség súlya,
S éveim haladtán
Egyre több szakadt rám,
S szivemet a tövis egyre jobban szúrta.

Várt szabadulásom már-már közel látszott.
Itt volt. De hová tűnt? A szemem káprádozott?
Szabadulás helyett rám szakad a romlás,
S nyögök halófélbe',
Mint az, a kit élve
Agyagásás közben eltemet az omlás.

(1919. márczius 8.)

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Steinach.

A csodálkozás és hitetlenség, rajongó lelkesedés és a frivol gúnyolódásnak egy neme, — ezekre a componensekre lehetett bontani azt a tömeghangulatot, mely egy «korszakalkotó felfedezés» nyomán a legutolsó hónapok alatt az újságolvasó közönségen erőt vett. Az első lökést a *Neue Freie Presse* cikkei adták meg; pár nap múlva aztán chórusban zengték a mi lapjaink is az emberi elme legújabb diadalának dicsőségét, képletes babérkoszorúkat fonva Steinach neve köré. Elérték azt, hogy ez a név ma már fogalom, — de nem kizárólagosan komoly, tudományos fogalom. hanem valami tréfás, sajnálkozással vegyes mellékeze van. Egy nagyon jól ismert jelenség ismétlődött itt meg: a tömeg, a Nagy Galeotto, nem kereste és nem is értette meg azt, a mi érték, hanem kihámozta a felületes, durva látszatot s ráadásul még szokása szerint teljesen kritikátlanul bánt el azzal, a mit megérteni amúgy sem volt képes. Csakis így történhetett az, hogy egy ragyogóan elmés és végső következményeiben nagy horderejű vizsgálat-sorozat, a belőle levont elmélettel együtt a köztudatban ma már teljesen eltorzított formában gyökerezett meg s útszéli tréfálkozásoknak ad bőséges táplálékot.

Steinach — egy kissé megérdemelte sorsát. Lehet ugyan, hogy nem ő a hibás, hanem Holzknecht, a *Neue Freie Presse* cikkírója; erre vall legalább az, hogy a röntgenkezelés «megfiatalító» szerepe annyira ki van domborítva (Holzknecht röntgen-specialista). Vezette-e a cikk íróját anyagi érdek, reklámhajhászás, azt sem firtatni, sem állítani nem akarom, de azt az óriási hibát mindenesetre elkövette Holzknecht, hogy Steinach vizsgálatait még kiforratlanságukban, saját ferde és részben helytelen következtetéseivel együtt világgá kürtölte. Mennyire részese ennek az ügynek Steinach, vajjon tudott-e ő előre a *Neue Freie Presse* cikkeiről, azt megállapítani persze nehéz, de a köztudat az ő nevét kapta föl, ő köréje csoportosul az emberiségnek egy szilaj reménykedése, s félős, hogy övé lesz esetleg a bűnhődés is: a fiasco, — vagy a mi még ennél is rosszabb: a nevetségessé válás. Nagy Galeotto egyaránt igazságtalan és következtetlen, akár imád, akár gyűlöl, akár magasztal, akár ócsárol.

Hiszen mi, a kiknek élete és munkássága a természettudományi vizsgálódások jegyében folyik le, szokva vagyunk az ilyesmihez. Szinte azt mondhatnám, hogy sokkal több a félbenmaradt, hamis vágányra terelődött elmélet, mint a diadalmas. A laboratoriumok elzárt világában naponta születik meg egy-egy eszme, egy-egy korszakosnak ígérkező felfedezés, a mely pár hét, vagy pár hónap alatt a lomtárba kerül, mert rábizonyul, hogy életképtelen,

hamis volt. Koch, Ehrlich több kudarczot vallottak életükben, mint ahány diadalt arattak, — pedig az ő életük igazán csodás diadaloknak sorozata. Magában a tudományos irodalomban is napirenden van az, hogy óriási jelentőségűnek ígérkező fölfedezéseket, elméleteket közölnek, melyek később apróságokká, vagy éppen semmivé zsugorodnak össze. Hányszor teljesednek be a fausti sorok:

Mit gieriger Hand nach Schätzen gräbt,
Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet!

Ezeket az időelőtti, kiforratlan cikkeket a szakkörök nyugodt megértéssel fogadják s hibául nem róják föl senkinek; valahogyan mindenki érezte és tapasztalta már egyszer önmagán, mily nehéz a vélt felfedezés lázában hallgatni, várni, míg esetleg más valaki lép ugyanazzal elő. A tudományos világban az elsőbbségi jog óriásit jelent. De a szakfolyóiratok még nem képviselik a nagy nyilvánosságot.

Egészen másképen áll a dolog akkor, ha valamely tudományos felfedezéssel a napisajtó kezd foglalkozni. Arról nem is beszélék, hogy akárhányszor milyen kezdő riporter-toll szokott e téren műkedvelősködni, — Steinach esetében ez a vádam amúgy sem volna helyálló, legalább is nem a *Presse* cikkeit illetőleg. De az olvasóközönség nagy része képtelen megérteni azt, a miről szó van, és sajnos, ez a meg nem értés legtöbbször félreértést jelent. Ez végeredményben közömbös akkor, ha p. o. a nitrogénnek elemeire való bontásáról írnak (szintén a napisajtó adott erről hírt), de egyszerre nagy horderejűvé válik, ha a szenvedő emberiségnek egy új csodát, sok keserűségtől való megváltást ígér. Ezt tette Holz knecht — egyelőre még jogosulatlanul s mindenesetre meggondolatlanul. Ő Steinach felfedezésének segítségével a megifjodást, az életerők conserválását jósolja és adja, ígérését a tudományos igazságok tetszetős mezébe öltözteti, pedig tudnia kellett, hogy ezzel a tannal a nagy nyilvánosság elé lépnie még nem szabad. A megöregedés, ez a biologiailag meghatározott és rendkívül complicált folyamat nem egyszerűsíthető egyetlen mirigy függvényévé; ezernyi sok tünete közt nagy számmal vannak oly anatómiai elváltozások is, melyeket a szervezetből többé kitörölni nem lehet. Maga Steinach is nemrégiben megjelent könyvében (*Verjüngung durch experimentelle Neubelebung der alternden Pfortdrüse*, Berlin, J. Springer) nagyszámú egészen függő kérdést sorol föl, melyek még vizsgálatokra és válaszra szorulnak; — ő maga is hangsúlyozza, hogy a megöregedés, bonyolult volta mellett, még csak nem is egyidejű folyamat, hanem az egyes szervekben és szervrendszerekben különböző időpontokban lép föl. Ismétlem: a functio-zavarok mellett anatómiai elváltozásokról van szó, melyek részben lehetnek ugyan visszafejlődésre (illetvé potlásra) képesek, de részben maradandók, helyrehozhatlanok.

Steinach eredeti vizsgálódásait 1910-ben kezdte el; elméletének alapgondolatait igyekezni fogok lehető röviden összefoglalni. Néhány bevezető sort azonban előre kell bocsátanom.

A specifikus ivarmirigyek (hímeknél a testisek, nőstényeknél az ovariumok) működése kettős, ú. m. 1. a specifikus ivari sejteknek, a gonadoknak termelése (hímeknél a spermatozoidok, nősté-

nyeknél a peték), 2. bizonyos anyagoknak elválasztása, melyek azonnal fölszívódnak a véráramba, mint különálló váladék meg sem jelennek s a szervezet saját működéseit sok irányban befolyásolják. Az első a szaporodás, a fajfenntartás szolgálatában áll; a második, az ú. n. *endokrin* functio (belső elválasztásnak, *incretio*-nak is nevezik), már régebbi ismereteink szerint is a másodlagos, kísérő nemi differentiólás körül játszik fontos szerepet. Csakis így érthető, miért maradnak bizonyos szempontból infantilis, nem differentiólódott jellegűek az eunuchok s a fiatalon castrált állatok is (pl. kappan).

Itt kapcsolódnak be Steinach vizsgálódásai. Kimutatja s százkra menő kísérletekkel igazolja, hogy a másodlagos nemi differentiólódást kizárólag a fentebb említett endokrin működés szabja meg, — s ő elnevezi az ivarmirigyek megfelelő sejtcsoportjait *pubertas-mirigy*nek. (Az elnevezés nem szerencsés, mert nem különálló szervről, hanem csak mikroszkoposan látható különálló sejtcsoportokról van szó.) Egész fiatalon castrált him és nőstény patkányokat s átültette előbbiekre az ovariumokat, utóbbiakba a testiseket. Ilyesfajta szervátültetések nagy számmal szoktak sikerülni. — Steinach eredményei egyenesen bámulatosak voltak. A hímek külső alakjukra és természetükre nézve nőstényekké fejlődtek ki s a nőstények viszont hímekké, — természetesen csak a másodlagos nemi megkülönböztető jelek szempontjából (így: harcziasság, testalkat, vonzódás az igazi nőstények iránt, stb.). A *masculinisatio* és *feminisatio* kérdése megoldottnak látszott.

A vizsgálódások első, alapvető szakasza ezzel lezárult. Általános biológiai szempontból mérhetetlenül érdekes és fontos eredményt adtak s ennyi egymagában is elég volna, hogy Steinach számára maradandó nevet biztosítson. Azonban a dolognak egy rendkívül jelentős gyakorlati következménye is van, ha meggondoljuk, hogy a castrálás embereknél elég gyakori, elkerülhetetlen műtét s ilyenkor éppen az endokrin rész kiesése folytán sokféle zavarral küzd a szervezet. Egy Lichtenstern nevű bécsi sebész, Steinach kutatásainak lelkes bámulója, volt elég bátor ahhoz, hogy az elméletet emberekre is átvigye. Álljon itt példaképen a legfrappánsabb eset, a mely egy homosexuális katonára vonatkozik. Az orvosi tudomány régóta helyteleníti a büntetőtörvénykönyvek idevágó megbélyegző (s ráadásul egyoldalú) paragraphusát, de tiltakozásnál többet nem ért el, részben talán azért, mert segíteni nem tudott. A psychoanalytikusok megpróbálták ugyan, de bizony hiába. Lichtenstern abból indult ki, hogy az ő katonájánál a testisek endokrin működésében vagy kiesés, hiány van, vagy éppen ez az endokrin functio (a mely a gonad-termelőtől teljesen független) feminin jellegű. Ezt kellene tehát pótolni, illetve paralyisálni, s lehetséges is, ha Steinachnak sikerült valódi, minden szempontból nőstény állatokat masculinizálni. A véletlen segítségére jött Lichtensternnek: ugyanazon időben kellett egy fiatal, egészséges katonát bizonyos anatómiai rendellenesség (kryptorchismus) miatt féldoldali castrálásnak alávetni. A kiirtott testist átültette a homosexuális katonába s az átültetés teljes sikerrel járt, — két hónap múlva ez utóbbi abszolút egészséges, sexualis értelemben abszolút

normális ember lett s egy évre rá megnősült! A tudományos irodalom ma már néhány idevágó esetet ismer.

A physiologus Steinach nem követte bámulóját a gyakorlat terére, hanem haladt egy lépéssel tovább. Megállapította azt, hogy ha normális fiatal himpatkányokat nem castrál, hanem csak a testisek elvezető szervét, az ú. n. vas deferenst teszi átjárhatatlanná (lekötés és átvágás útján), beáll az a furcsa jelenség, a mit *hypermasculinisation*-nak nevezett el; ennek megfelelően a gonad-termelő elemek elsorvadnak, viszont az endokrin sejtesoportok rendkívül erős szaporodásnak indulnak. Az ilyen állatok vitalitása minden szempontból jóval meghaladja a rendes mértéket.

Még egy lépés s benne vagyunk a ma annyira híressé vált problema kellős közepében: ha a vas deferens lekötését öregedő állatoknál végezte Steinach, melyeknél a sexualis működés vagy teljesen kialudt vagy legalább is erősen csökkent s melyek egyébként is magukon viselték a senilitas jeleit, néhány hét múlva a megifjodás minden tünete beállott. Az állatok ismét élénkek, virgonczak lettek, súlyban gyarapodtak, mohón és sokat ettek, elhullott szőrözetüket visszakapták s elkezdték újra a legviharosabb szerelmi életet élni. E «másodvirágzás» pár hónapig is eltartott, a mi nagy dolog, ha elgondoljuk, hogy fehér és szürke patkányokról van szó, melyeknek átlagos élettartama $2\frac{1}{2}$ —3 év. Nőstényeknél hasonló jelenségek állnak elő, csak itt a kísérletek műtéti része sokkal nehezebb. Az eredmény nem kevésbé frappáns: elaggott, teljesen apathiás nőstények újból «vonzották» a hímeiket, megkölykeztek és zavartalanul szoptattak.

Hogy a beavatkozással együtt az életkor is meghosszabbítható-e, vagy csak az öregségi tünetek mulnak el, arra nézve Steinach még adós marad a végleges válasszal, bár inkább az előbbi felé hajlik. Végeredményben azonban az ő megifjított állatainál is (sőt talán rohamosabban) beáll a senilitas s elpusztulnak.

Idáig Steinach. S itt újra föllép Lichtenstern, ki néhány esetben (más műtéttel kapcsolatban, de az illetők tudtán kívül, nehogy a suggestióra léhessen fogni az esetleges sikert) végzi öregedő férfiakon a lényegtelen kis beavatkozást, - az eredmény néha minden szempontból bámulatos. A röntgenkezelés, mely hasonlóképen a gonad-termelő részletek elpusztításával serkenti fokozott működésre az endokrin sejtesoportokat, inkább csak nőknél jönne számításba. — férfiaknál a műtét igazán «bagatelle». Viszont a női nemnél a kérdés egyelőre még sokkal kevésbé tisztázott.

Csakhogy az egész probléma még nem érett meg az ítéletre. Steinach még az állatkísérleteket sem zárta le, még ott is, mint említettem, sok lényeges, csaknem alapvető fontosságú kérdést vet föl, kérve a biológusokat az együttműködésre. Alap gondolata elvitázhatatlanul genialis, bár éppen a megfitalítás elméletében nem eredeti: 40 évvel ezelőtt már Brown-Séquard elvileg ugyan ezen tant állította föl. Kutatásainak óriási biológiai jelentősége van, de olyan formában vonni le belőle a gyakorlati következtetéseket, mint azt a *Neue Freie Presse* és utána az európai sajtó tette, elhamarkodott és a természettudományi kutatással össze nem egyeztethető. A mi korunknak volt már egynéhányszor hasonlóképp föl-

csigázott reményeire keserű csalódása: a tuberculin-fiasco a 80-as években s bizonyos szempontból a salvarsan-láz az utolsó decenniumban. De a legkeserűbb talán mégis a Steinach nevéhez fűződnek. Mert szigorú tárgyilagosságában egyelőre még Steinach maga is csak annyit állít, hogy az öregségi tüneteket ideiglenesen elmulasztja, a szervezetnek nyújt egy másodvirágzást, ha minden jól sikerül! A végső összeomlás, az elaggás azonban elkerülhetetlen, legfeljebb kitolni lehet, mint a haldokló szívverését injectiókkal újra-serkenteni. Arra, hogy általános törvényeket állítsanak föl, Lichtenstern néhány idevágó esete még nem elég, s az azóta eltelt idő is túlrövid. Az épületnek még csak az alapkövét rakják, nagy hiba volna már a kupolát megkoronázni!

Ha pedig mégis sikerül az öregségi symptomák átmeneti leküzdése, az életkedv, a munkaképesség, az alkotni vágyás és alkotni tudás időszakának megnyújtása, akkor Steinach tényleg az emberiség legnagyobb jótéveői közé fog tartozni. Hogy az életet magát meg lehet-e hosszabbítani, azt ő maga sem tudja ígérni. — s ezért talán nem is volna hálás neki senki a világon.

Szöllösy Lajos.